

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ ОД ВИДОВДАНСКОГ УСТАВА ДО ДОНОШЕЊА ЗАКОНА О ЗАШТИТИ ДРЖАВЕ

Иако у оставци, влада Миленка Веснића донела је 29. децембра 1920. године, на предлог министра унутрашњих дела Милорада Драшковића, једну незакониту наредбу, под називом „Обзнана“, којом се забрањује „свака комунистичка и друга растројна пропаганда“, суспендује рад КПЈ и Скоја и сва њихова штампа до усвајања Устава. На основу ове владине наредбе полиција је одмах отпочела општи напад на раднички покрет, заузела све радничке домове и запленила њихову имовину, онемогућила рад Комунистичкој партији Југославије, Скоју и јединственим радничким синдикатима у саставу Централног радничког синдикалног већа, вршила хапшења радничких бораца. Паралелно с овим отпочела је буржоазија напад на економске тековине радничке класе који се, пре свега, огледао у продужењу радног времена и у опадању реалних радничких надница. Обзнана је значила државни удар, завођење отворене буржоаске диктатуре у односу на радничку класу и њене политичке и економске организације, које су у првим послератним годинама постизале све запаженије успехе, што се најјаче манифестовало на изборима за Уставотворну скупштину, новембра 1920, када је КПЈ по броју добијених гласова (близу 200.000) била четврта политичка странка у земљи, а по броју посланичких мандата (59) трећа. Удар од 29. децембра 1920. КПЈ није спремна дочекала; није се припремила за илегалан рад. То је основни разлог што вођство КПЈ није на овај удар реаговало револуционарно, што није позвало масе да му се снажном акцијом одупру. Иако је претрпљен пораз без борбе, што је значило озбиљан неуспех КПЈ и показало њене крупне организационе и акционе слабости, револуционарни раднички покрет се није налазио у безнадежном положају. КПЈ је имала снажну комунистичку фракцију у Уставотворној скупштини, чији су чланови, будући заштићени посланичким имунитетом, умногоме олакшали успостављање и одржавање веза партијског вођства с провинцијом. Будући да су готово сви истакнути комунисти и чланови највиших партијских и синдикалних форума били истовремено и комунистички посланици, то су партијска вођства, нарочито Централни извршни одбор КПЈ, могла да се састају у Комунистичком посланичком клубу. У периоду Обзнане, у априлу и јуну 1921. одржана су у Београду два пленума Централног већа КПЈ у којима је свестрано разматрана настала ситуација, одређена партијска линија и дата упутства о организацији илегалних партијских организација. Интерпелацијама у Скупштини, које су комунистички посланици поднели поводом незаконитог удара режима на КПЈ и на радничке синдикате, и дебатом која је тим поводом вођена, режим је претрпео мо-

рални неуспех, јер је сам инспиратор Обзване министар Драшковић морао признати ад за њено доношење влада није имала овлашћење Скупштине. Ово је уверило широке масе да је КПЈ незаконито и неосновано прогоњена. После низа интервенција Комунистичког посланичког клуба код чланова владе, маја 1921. влада је поново допустила рад синдикатима у саставу Централног радничког синдикалног већа под условом да буду независни од политичких партија, што је формално одмах учињено, те су раднички синдикати отпочели убрзо са радом. Истовремено покренути су синдикални листови у Београду, Загребу и Љубљани. Рад на стварању илегалних партијских организација и група, у смислу добијених директива, био је у току. Све је ово говорило да се револуционарни раднички покрет почео потсепено прилагођавати новим условима рада и је обнова револуционарног радничког покрета, иако доста спора и непотпуна, ипак евидентна. Она је, међутим, била нагло прекинута непромишљеним акцијама младих комуниста, који су атентатима покренули јавно мњење и државну машину на поновну хајку противу радничког покрета. Први атентат извршен је 29. јуна 1921. у Београду на регента Александра, непосредно после његовог изласка из Уставотворне скупштине пред којом је положио заклетву на Устав устојен 28. јуна 1921. (Видовдански устав). Пишући о атентату на регента Александра, Љубомир Милин је у књизи *Бели терор* ставио следећу напомену: „Пошто су се Јулка и Илија Лазаревић преселили из Новог Сада у Београд, у њиховој кући, која се налазила на Бајлоновој пијаци, формирана је једна партијска илегална група Новосађана и Београђана, која је бројала десет чланова: Илија Лазаревић, Јулка Лазаревић, Лазар Манојловић, Стеван Манојловић, Владимир Ђураковић, Спасоје Стејић, Јошка Јухас, Гајовић, Милош Златар и Младен Маринковић. На овим састанцима, у ватреним дискусијама шта да се ради, говорило се и о могућности извршења атентата на регента Александра, као на протагонисту страховитог белог терора. На бели терор, према мишљењу групе, требало је одговорити црвеним терором. Тако се у оквиру ове илегалне партијске групе родила мисао о атентату који је требало да изврши Спасоје Стејић, уз активно учешће Милоша Златара, Јошке Јухаса и Младена Маринковића.“¹

Полазећи од ове напомене, др Славољуб Цветковић сматра да се ова група формирала почетком 1921. и наглашава да је разлог за њено образовање било држање и политика руководства КПЈ према Обзвани да се са таквом политиком нису сагласили чланови ове групе.² Овде би се морало поставити питање: у ком циљу је формирана група без знања партијског вођства? На основу чега је већ почетком 1921. ова група могла да зна како ће се у Парламенту држати КПЈ, која је тек крајем јануара 1921. поднела интерпелацију влади, а те исте интерпелације су тек у марту саопштене и Парламенту?

Комунистичка група „Пелагић“, која је учествовала на Конгресу уједињења априла 1919. и извесно време наставила да илегално делује, одржала је, према наводима Љубомира Милина, 26. јуна 1919. конференцију у дубокој илегалности, у кући Шимона Палинкаша, у

¹ Ljubomir Milin, *Beli teror*, Novi Sad 1959, 97, 302

² Sl. Cvetković, *Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine, Istorija XX veka* (Zbornik radova) VII, Beograd 1965, 463

улици Микеш Келемена бр. 13 (сада Стевана Сремца) у Новом Саду. „На овој конференцији, за време одмора у невезаном разговору, Никола Ковачевић је набадио Сими Миљушу мисао о могућности атентата на регента Александра који је тих дана боравио у Новом Саду. Касније ће мисао о атентату примити и конкретне одлуке; атентат на Александра извршиће један од најистакнутијих „Пелагићеваца“ Спасоје Стејић.“³ Према томе, схватања да терористичким акцијама треба изазвати крупне револуционарне промене, постојала су још 1919. у групи „Пелагић“. То би значило да ни забрана рада КПЈ и синдиката, нити држање вођства КПЈ у вези са том забраном, нису били повод замисли да се атентатима покреће или води класна борба пролетаријата. Режим је преко државног тужиоца оптуживао Извршни одбор КПЈ за састанак од 26. јуна 1921. у Новом Саду на коме је, наводно, одлучено о почетку револуције и о извршењу атентата на Регента. Састанак Пелагићеваца на коме је било речи о атентату на Регента одржан је такође 26. јуна, али 1919. године. Није искључено да је истрага намерно наводила да је састанак од 26. јуна 1919. одржан две године касније да би се могла лакше обрачунати са вођством КПЈ.

Идеје да се индивидуалним терором приволи режим на повлачење Обзнане јавиле су се код комунистичких омладинских група ускоро после Обзнане и добиле своју организациону форму у стварању организације под називом „Црвена правда“, која је формирана у фебруару 1921. О мотивима оснивања овакве организације говорио је у својим успоменама Родољуб Чолаковић, један од њених актера: „Партијско руководство или његова већина, неће да — ради рушења Обзнане — позове масе у борбу, у штрајкове и демонстрације, сматрајући да би то значило насјести класном непријатељу, дати се испровоцирати и изазвати можда крвав обрачун пре времена. Тежиште борбе оно преноси у Парламент, надајући се да ће моћи присилити владу на оставку или на повлачење Обзнане. То су социјалдемократска, реформистичка, а не револуционарна схватања [...] Шта преостаје југословенским револуционарима него да индивидуалним терором прекину мучну ситуацију ћутања, неодлучности, да врше притисак на буржоазију, да револуционарним актом мобилишу масе, да, најзад, спасавају образ радничког покрета који се не да растјерати и натјерати у мишије рупе једном полицијском наредбом.“⁴

Ово указује на чисте моралне побуде комунистичких омладинаца који су сматрали да ће терористичком акцијом најпотпуније помоћи пролетерску борбу. Потцењујући моћ државе, а прецењујући снагу пролетерских маса, не познавајући стварни однос снага, млади комунисти нису своју револуционарност управили са критичког оцењивања политике вођства своје Партије на захтеве да та политика постане револуционарнија и одлучнија, већ су на своју руку покренули такве акције које нису имале ничег заједничког са комунистичком тактиком и које, и поред мотива да помогну борбу пролетаријата, не само да је нису помогле, већ су јој донеле непроцењиве штете.⁵

³ *Ljubomir Milin*, н. д., 51—53

⁴ *Rodolub Čolaković, Kazivanje o jednom pokoljenju*, Zagreb 1964, 150—151

⁵ Др Славољуб Цветковић је у својим радовима детаљно истраживао појаву индивидуалних терористичких акција код младих југословенских комуниста 1921. (*Pojava individualnog terora kod mladih jugoslovenskih komunista 1921. godine, Istorija XX veka VII*, 453—491 и *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, 121—128)

Када се регент Александар 29. јуна 1921. после полагања заклетве на Устав упутио ка двору, са недовршене зграде Министарства грађевина у Улици Кнеза Милоша, Спасоје Стејић, зидарски радник из Турске Кањџе (данас Нови Кнежевац), бадио је бомбу на регентов аутомобил. Бомба је ранила 11 особа, али је Регент Александар остао неповређен.⁶ Сутрадан по извршеном атентату Александар је отпутовао у Француску, где је остао до 31. октобра 1921, тј. пуна четири месеца.⁷ Неки писци су нетачно протумачили да је Александар тада из страха за свој живот одмах отпутовао из земље.⁸ Престолонаследников пут у иностранство био је, међутим, раније утврђен, мада о томе јавност није била обавештена све до изласавања Устава. Београдска *Политика* је тек 29. јуна 1921, односно неколико сати пре атентата, објавила кратку вест да се у обавештеним круговима сазнаје да ће регент Александар поново отпутовати у Француску и тамо се бавити више недеља.⁹

Атентат на Регента поставио је пред режим, поред задатка да ухапси и осуди све учеснике атентата, још и могућност да се овај догађај искористи као разлог за дефинитни обрачун с Комунистичком партијом Југославије, да се под видом спровођења истраге, изврши политичко дискредитовање комунистичког покрета у Југославији. Судски процес, који је режим у том циљу припремио, имао би да утврди да су Централни извршни одбор КПЈ и Клуб комунистичких народних посланика били главни инспиратори и организатори овог атентата на шефа државе. Реализовање ове замисли није било лако, али ни немогуће извести.

Мада су полицијске власти од атентатора Стејића сазнале још истог дана када је атентат извршен да су о атентату знали једино Јошка Јухас, Милош Златар и Младен Маринковић, полиција није успела да сазна где се они налазе и како да их ухвати.¹⁰ Пошто су политички секретар КПЈ др С. Марковић и председник Централног већа КПЈ П. Павловић били од маја 1921. ван земље, то су као организатори атентата назначени од стране полиције Филип Филиповић и Владимир Чопић, секретар Централног извршног одбора КПЈ и Никола Ковачевић, комунистички народни посланик из Новог Сада,

⁶ *Самоуправа* (Београд) 30. VI 1921, *Јучерашњи покушај атентата*; *Политика* (Београд) 30. VI 1921, *Устав је ступио на снагу*.

⁷ *Политика* 1. XI 1921, *Краљ у Београду*; *Покрет* (Београд) 2. XI 1921, *Краљ у земљи*

⁸ „Регент Александар толико се уплашио атентата, да се разболио и побјегао на лечење у Француску, где је политички зрак био чистији и атмосфера мирнија“ (Josip Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, Zagreb 1955, 175) „Да се Регент Александар добро уплашио, сетивши се насилне смрти својих претходника Карађорђа, Кнеза Михајла и краља Александра Обреновића, сведочи чињеница да је сутрадан по атентату отпутовао у иностранство и остао без мало четири месеца.“ (Љ. Милин, *Бели терор*, 302); „Регента је овај догађај јако заплашио. Већ сутрадан после атентата он је отпутовао у Париз где је остао четири месеца, вратио се тек 31. октобра 1921.“ (Драган Марковић, Љубиша Ристовић, *Пред непризнатим судом*, Београд 1959, 58)

⁹ *Политика* 29. VI 1921, *Регентов пут*

¹⁰ Љ. Милин, *Бели терор*, 97—107, 302. — У књизи Љ. Милина детаљно је изложено о атентату и догађајима у земљи у вези с тиме; атентатори су били уцењени решењем Министра унутрашњих дела прво са по 10.000, а затим са по 20.000 динара (*Самоуправа* 17. VII 1921, *Уцена атентатора*)

места у коме је атентатор боравио пре него што је допутовао у Београд ради извршења атентата.

Вођство Партије било је изненађено Обзнаном, а исто тако било је поново изненађено атентатом на Регента, иако му није било сасвим непознато постојање извесних комунистичких група које су сматрале да на бели терор треба одговорити црвеним терором. Вероватно због тога што је интимно веровало да до тих непромишљених аката од стране комуниста неће доћи, партијско вођство није довољно енергично настојало да пронађе све комунистичке групе које су прихватиле индивидуални терор као метод борбе и да енергично и брзо упозна све чланове тих група какве катастрофалне последице за пролетаријат могу настати из његових непромишљених аката. „Кад сам чуо у Москви за први атентат, говорио је на судском процесу у јесен 1922. године др Сима Марковић, нисам могао са друговима да се отдем утиску да он није дело каквог провокатора. Јер, кад је по гласу саме „Обзнане“ она имала да престане да важи на дан доношења Устава, па се баш на тај дан врши покушај атентата, ми нисмо могли друкчије да протумачимо, него као нову махинацију и провокацију режима против наше Партије и против нашег покрета. И у томе смислу давали смо писмена и усмена обавештења. Показало се, међутим, да то није тачно, јер сви који познају атентатора Стејића, тврде да је то један честит пролетерски борац. Дошао је ускоро и други атентат, који је и мене и многе другове који су били у Русији још више изненадио. Јер Алијагић, који је такође један честит пролетер, није убио Драшковића, него га је васкрсао, јер је Драшковић, после одговора на интерпелацију о „Обзнани“ био у ствари политички мртав.“¹¹

Када је 30. јуна 1921. Уставотворна скупштина наставила рад, председник Скупштине др Иван Рибар, отварајући је, оштрим речима је осудио атентат на регента, оцењујући га као покушај напада на интегритет државе и на њено национално и државно јединство.¹² Одмах затим је Недељко Дивац у име Социјалдемократског посланичког клуба прочитао изјаву којом се осуђује овај атентат, указујући на ограничене особе, које су неспособне да дубље сагледају у узроке беде, лакоумно мисле да уклањањем са света појединих политичких личности могу истовремено да уклоне и људско зло. Ти методи су увек давали повода приређивању погрома, хапшењу радника и растурању радничких организација. Пред могућношћу да влада искористи покушај атентата као повод за прогоне радничке класе, опомињао ју је да се тероризам не може отклонити тероризмом, већ само разумним друштвеним мерама. „Организована класна радничка борба је најбоље средство против појава тероризма. С тога сваки напад на ту страну значи снажење услова баш за сам тероризам.“¹³

¹¹ Др Сима Марковић пред судом 11. децембра 1922, Београд 1923, 46—47 — У својим мемоарским белешкама Триша Кацлеровић пише да је за атентат на Драшковића сазнао у Вараждинским Топлицама, где се налазио на лечењу, да га је ова вест поразила и да је рекао у себи: „Сад нам је тек потпуно одзвонило и Партији и целом комунистичком покрету.“ (Архив Института за историју радничког покрета Србије - у даљем тексту: АИРПС - збирка Т. Кацлеровића, сипн. 351)

¹² Демократија (Београд) 1. VII 1921, Уставотворна скупштина; Политика 1. VII 1921, Конституанта и атентат

¹³ Љ. Миллин, н. д., 107—108; Демократија 30. VI 1921, Уставотворна скупштина; Политика 1. VII 1921, Конституанта и атентат

У изјави, коју је у име Клуба комунистичких народних посланика прочитао у Скупштини пре полагања заклетве на Устав, Триша Кацлеровић је рекао да, испуњавајући законску форму, констатује да ће у класној борби широких народних маса и после доношења овог реакционарног Устава пролетаријат и потиштене радне масе и даље остати обесправљене, да они немају илузије у постизање коначног ослобођења путем буржоаског парламентаризма, да тежиште њихове борбе лежи ван буржоаског парламента, али да ће и у Парламенту као једну од позиција, продужити борбу. Тек после ове изјаве комунистички посланици су положили заклетву на Устав.¹⁴ Појава Кацлеровића на скупштинској трибини била је повод за антикомунистичке повике у центруму. „Атентатори! Где су вам бомбе!“ — викали су посланици режимских партија.¹⁵ После полагања заклетве на Устав, Живота Милојковић је у име клуба комунистичких посланика прочитао изјаву поводом атентата у којој је истакао да КПЈ у својој политичкој делатности примењује средства која групишу широке пролетерске масе и увлаче их у велике акције које имају за циљ освајање политичке власти. „Комунистичка партија Југославије се не бори против личности, него против система застарелих историјских установа, јер сматра да промена личности не значи промену система.“¹⁶

Истог дана на поподневној седници скупштине министар правде је захтевао да се суду предају комунистички посланици Филип Филиповић, Владимир Ђопић и Никола Ковачевић.¹⁷ Овај захтев министра правде је 1. јула 1921. разматрао Имуניתетски одбор и нашао „да се господа Филип Филиповић и Владимир Чопић треба да издаду суду за дела из § 87/а и 87/б у вези § 46, пошто их атентатор означаје за саучеснике који за себе кривицу признају“, а да се Никола Ковачевић не изда суду, јер одбор није могао једногласно да прими разлог градског судије да је атентатор био у интимним везама са Ковачевићем.¹⁸

Накнадним актом Градског суда Министарству правде тражено је од Законодавне скупштине изручење и посланика Ковачевића. Првог јула 1921. по подне одржана је по овом питању бурна седница у Законодавној скупштини. Председник Клуба комунистичких народних посланика Триша Кацлеровић доказивао је да између Комунистичке партије и атентата нема никакве везе, да атентат није дело КПЈ, да је тај атентат последица режима и наставио: „Оптужбе се дају лако напаковати, зато их прво треба доказати. („Идите на суд па докажете да нисте криви“ — додајује центар). Питање је политичке природе и зато Конституанта треба да је обазривија него кад је у питању издавање посланика за какво обично дело [...] Комунистичка партија и њени кругови [...] никакве везе немају са атентатом. На суду ће се то доказати и процес који сте хтели да изведете над Ко-

¹⁴ Љ. Милић, н. д., 108; *Демократија* 30. VI 1921, *Уставотворна скупштина; Политика* 1. VII 1921, *Конституанта и атентат*

¹⁵ *Демократија* 30. VII 1921, *Уставотворна скупштина*

¹⁶ Љ. Милић, н. д., 109; *Демократија* 30. VI 1921, *Уставотворна скупштина; Политика* 1. VII 1921, *Конституанта и атентат*

¹⁷ *Политика* 1. VII 1921, *Конституанта и атентат*; Љ. Милић, н. д., 111

¹⁸ *Политика* 2. VII 1921, Г. г. Филиповић, Чопић и Ковачевић издати су синоћ суду

мунистичком партијом, окренуће се на процес противу оних које Конститутанта данас брани.¹⁹

Радикалски дисидент др Момчило Иванић изјавио је тада у Парламенту да ће гласати против издавања посланика суду, јер не зна под којим околностима је атентатор Стејић учинио признање, а издавању посланика суду противили су се и републиканац Јован Ђоновић и социјалдемократ Милан Корун.²⁰ У својој речи Филип Филиповић је истакао да је Обзнана омела правилан развитак КПЈ и спровођење јединственог духа кроз све њене организације. „Отуда су се вероватно и могле јавити тенденције које не одговарају комунистичким принципима.“ Никола Ковачевић у своме говору одлучно је негирао све што је о њему писано у буржоаској штампи. Већина посланика одлучила је на крају да се Ф. Филиповић, Чопић и Ковачевић предају суду.²¹ Приликом изласка из Скупштине они су одмах били ухапшени.²²

После хапшења тројице комунистичких посланика, Комунистички посланички клуб упутио је председништву Скупштине две интерпелације. У првој је протестовао шот су ухапшени комунистички посланици злостављани да би им се измамила признања каква полиција жели, а у другој „се туже да је истражна власт извршила преметачину у становима некојих комунистичких посланика“.²³ Из писања *Демократије* види се да је Централни извршни одбор КПЈ упутио писмо редакцији њиховог листа у коме протестује против начина писања већине буржоаских листова, као и против рада истражних власти и полиције.²⁴

Буржоаска штампа је атентат на Регента искористила за нове, веома широке нападе, за праву хајку противу Комунистичке партије.

¹⁹ Исто

²⁰ Исто

²¹ Исто. — Комунистички посланици Драгомир Марјановић и Коста Новаковић, такође су сматрали за потребно да учествују у дискусији. Кад је Милан Прибићевић, демократски посланик, добио да су комунисти у Русији убијали жене и децу, Коста Новаковић му је одговорио да је наша војска за време рата побила масу арнаутске деце. То је изазвало праву ерупцију у центру. Посланици су полетели ка говорници, а како *Политика* описује, демократски посланик др Милан Марковић притрчао је Новаковићу и ударио га руком, затим ногом и срушио са говорнице. у исправци коју је упутио *Политици*, К. Новаковић негира да га је Марковић ударио ни ногом ни руком. Новаковић је због „вређања српске војске“ кажњен на лицу места од председника Скупштине опоменом, пошто је на изрицању казне инсистирала скупштинска већина. (Као нап. 18; *Политика* 3. VII 1921)

²² *Политика* 2. VII 1921, *Даља хапшења*; Љ. Милин, н. д., 114—115. — После хапшења Ф. Филиповића и В. Чопића, полицијски органи су ноћи између 1. и 2. јула упали у стан Филиповића и из његове и из Чопићеве собе покупили, без икаквог решења, књиге и списе и однели их у полицију (Видовдански атентат пред судом, Београд 1922, 186, реч браниоца Св. Гребенца)

Према писању *Народног јединства* секретар Народне скупштине В. Јањић је 7. јула 1921. посетио председника владе Николу Пашића ради договора око сазива Народне скупштине која би одлучивала о издавању суду народних посланика дра Симе Марковића, Павла Павловића и Милоша Требињца, који су били истовремено и чланови Централног извршног одбора КПЈ (*Народно јединство*, Сарајево, 8. VII 1921, *Питање издавања комунистичких народних посланика*).

²³ *Демократија* 14. VII 1921, *Пребацили се*. — У чланку се иронише осетљивост комуниста за слободу када је њихова личност тангирана и негира се „злостављање“ посланика у полицији.

²⁴ *Демократија* 21. VII 1921, *Један протест*

Самоуправа је у уводнику од 1. јула писала да је зликовачка рука једног манијака покушала да одузме драгоцен живот милом наследнику краљевског престола, да је „оруђе тиранских комунистичких представника осрамоћене Москве покушало да зада смртни удар целом нашем народу“.²⁵ *Демократија* је писала да је атентат извршио један „болесни тип, производ патолошке појаве — комунизма“. Када је Драшковић тврдио да комунисти спремају атентате, „вођа разбојника и крволока Сима Марковић и његова дружина“ категорички су одбијали од себе „та подметања полицијска“. Кад се то обистинило, — настављао је лист — „крволоци и циници“ изјављују у Скупштини да немају ништа заједничког са атентатом. Лист затим захтева забрану Комунистичке партије. „Група која проливањем крви у теорији хоће да изводи свој програм у пракси убијањем државног поглавара, не сме више постојати као организација. Обзнана је слабо средство да уништи обожаваоце Лењина. Комунизам се мора уништити [...] Комунизам [...] не може имати своје представнике ни у посланицима, јер ни њих не може бити кад не може постојати оно што они хоће да заступају [...] Влади је дужност да пређе преко празних формалности и да угуши овај предмет социјалне патологије.“²⁶ О хапшењима, са слушањима, „признањима“, из дана у дан писала је грађанска штампа подржавајући тезу да је све рађено по инструкцијама Централног извршног одбора КПЈ.²⁷ *Самоуправа* је у броју од 19. јула 1921. посебно наглашавала да ниједан проблем у земљи не задаје више брига од комунистичког, да је тај проблем актуелнији од свих других, те да зато треба бити у ликвидирању комунизма код нас веома хитан. „Велике, раширене заразне заблуде, као и такве болести, лече се енергично, брзо и на целом простору. Болећивост и сентименталност не смеју задржавати енергичну државну акцију када је у питању мир и законити поредак целе једне земље.“ *Самоуправа* је зато предлагала да се за време скупштинског ферија припреми све што је потребно за једно опште решење овог питања. „Пре Видовдана ми смо могли толерисати многе ствари. После овог Видовдана ми смо отворили очи. Ствари треба скинути с дневног реда, јер нашу државу очекују још многи велики проблеми. Комунизам је један од њих; решимо га да бисмо пришли другима! Јавно мњење тражи ово решење; народ га очекује. Штампа ће га потпомоћи; народ ће га одобрити.“²⁸

Орган Удружења југословенског учитељства *Народна просвета* писала је да је овај атентат појачао револт света према „ненормалним типовима којима су идеали терор, злочин и пустош“,²⁹ да је истрага по атентату постала средство за бољу потрошњу тиража бео-

²⁵ *Самоуправа* 1. VII 1921, *После једног срамног дела*. — *Самоуправа*, (5. јула 1921, у уводнику *Комунистички комплот*) пише да је требало да прође само извесно време да се и влада и сав свет увере да је влада Миленка Веснића имала права за оно што је писала о комунистима.

²⁶ *Демократија* 3. VII 1921, *Атентат на престолонаследника*. — У истом броју под насловом *Комунисти и терористичке акције* каже се, поводом тврдњи комуниста да су терористичке акције у противности са програмом КПЈ, да се не ради о комунистичком програму, већ да је та акција наређена из Москве.

²⁷ *Политика* 3. VII—10. VII 1921, *Београдска комунистичка централа, Новосадски терористички одбор, Атентат на Регента*.

²⁸ *Самоуправа* 19. VII 1921, *Комунистичко питање*

²⁹ *Народна просвета* (Београд) 3. VII 1921, *Атентат*

градских листова и задовољење радозналости читалачке публике, да се више комунистичких посланика обратило буржоаским странкама с молбом да буду примљени у њихове клубове.³⁰

Орган Занатлијског савеза *Покрет* оквалификовао је атентат на регента као двоструки злочин, који би, да је успео, одузео живот једном човеку и живот „носиоца идеје државе Срба, Хрвата и Словенаца“, али је с друге стране инсистирао на томе да не треба допустити да се „наша средина меша у ствар истраге“ и тиме омета њен правилан ток.³¹

Орган удружења ратних инвалида *Ратни инвалид* заузео је уздржанији и достојанственији став од многих других листова. Константујући радост због избегнуте несреће и гнушања према самом чину, овај лист је наглашавао да ратне инвалиде не интересује признање Јулке или Марије, да би било смешно кад би се вера поклонила тим исказима и да њихов лист неће правити од таквих признања никакве сензације.³²

Крагујевачки орган *Нови покрет*, држећи се званичних саопштења, такође је тврдио да је атентат спремљен од комуниста,³³ а за комунизам писао да је утопија коју замишљају манијаци, те је захтевао брзе и одлучне кораке против комуниста.³⁴ *Врањски гласник*, службени лист Округног одбора, објавио је телеграме који су са окружне скупштине упућени Престолонаследнику и председнику Уставотворне скупштине у којима се осуђује „мрско дело“ и изражава радост због срећног спасења регентовог живота.³⁵ Многобројне честитке тим поводом стизале су и из свих других крајева земље.³⁶ У истом духу писала је и остала локална штампа у Србији.

Београдски књижевни часопис *Мисао* својим оценама у вези са атентатом није се разликовао суштински од оцена режимских партија. „Енергична истрага је брзо утврдила да атентат није лично дело једног незадовољника или очајника, него дуго времена врло брижљиво припреманог преврата у земљи од стране комуниста. Истрага је још у току, али је већ сада јасно да је иницијатор и интелектуални творац атентата Извршни одбор комунистичке странке у Београду и терористички одбор те странке у Новом Саду.“ Овај атентат је за осуду, каже се даље, с обзиром на главни циљ који је имао: „Рушење народног јединства и наше нове државе, која је створена после десет

³⁰ *Народна просвета* 7. VII 1921, *Констатованье факата*

³¹ *Покрет* 10. VII 1921, Душан Николајевић, *Атентат и штампа*

³² *Покрет* 19. VII 1921, *Једна честита реч*

³³ *Нови Покрет* (Крагујевац) 2. VII 1921, *Атентат на Њ. В. престолонаследника Александра*

³⁴ *Нови покрет* 10. VII 1921, *Резултат досадашње истраге*

³⁵ *Врањски гласник* 15. VII 1921

³⁶ *Самоуправа* 3. VII—8. VII 1921. — Изрази радости због спаса престолонаследника изражавани су на разне начине. У Сарајеву су приређене велике манифестације праћана и војске, у Крагујевцу је руска колонија приређивала благодејање, итд. (*Самоуправа* 3. VII 1921). Благодејање у знак захвалности због срећно избегнуте погибнице Регента одржана су у Сарајеву у православној и римокатоличкој цркви, у беговој цамији, руском кадетском корпусу итд. (*Народно јединство* 1. VII 1921, *Градске вијести*), а 1. јула 1921. одржан је велики митинг и манифестација у знак радости због неуспелог атентата (*Народно јединство* 2. VII 1921, *Манифестација у Сарајеву*).

векова наше историје.³⁷ О неуспелом атентату на регента Александра у свега неколико реди писао је и *Српски књижевни гласник* напомињући да пошто је атентатор изјавио да је комуниста, да тај атентат може да има судбоносне последице за Комунистичку партију.³⁸

После петнаестак дана један део београдске штампе почео је, како је запазио загребачки лист *Slobodna tribuna*, да мирније пише и о атентату на Регента и о истрази која се води захтевајући, наравно, и даље да се кривци пронађу и заслужено казне. Нису више тражене сензације и гоњења целог једног покрета. Тако је, на пример, београдска *Трибуна* наглашавала да истрага не сме да послужи као материјал за прављење савремених криминалних романа у дневној штампи „јер можемо бити изложени подсмеху, ако је ствар у штампи преко мере надувана“. Београдске *Новости* су позивале штампу да пусти суд да независно врши свој посао. Преко *Новости* је 9. јула 1921. Душан Николајевић, председник Југословенског новинског удружења, упутио апел југословенским новинарима у коме каже да казна над правим кривцима не сме бити ничим недостојним упрљана.³⁹ *Slobodna Tribuna* је констатовала да поред дела штампе која је почела мирније да пише, још има и таквих листова који и даље раздражују јавно мишљење. За *Балкан* је „хладна хуманост“ према комунистима опасна за друштво. *Трговински гласник* одлучно захтева да се поступи према целој Комунистичкој партији као према одметницима и одметништву како Закон предвиђа. Др Мирослав Спалајковић је преко *Новости* поставио алтернативу: „Наше или њихове главе!“⁴⁰

То што су поједини београдски листови (*Република*, *Новости*) у дане када је поведена отворена широка кампања противу КПЈ настојали да хладније и објективније пишу о атентату, није могло у целини да утиче на утисак о јединственој организованој јавној кампањи против КПЈ и комунизма. Атентат на Регента имао је нешто мањи одјек изван Србије, у другим покрајинама наше земље.⁴¹ Тако у Загребу, док су неки листови осуђивали атентат као мрачни и национални злочин (нпр. *Novosti*, донекле и *Riječ*), знатан број листова је без икаквог коментара само регистровао атентат (*Hrvat*, *Narodna politika*, *Obzor*, *Jutarnji list*).⁴²

Атентат на регента Александра изазвао је широм земље запрепаштење, узбуђење и талас антикомунистичких и монархистичких манифестација који је захватио не само већа, него и мања места у земљи.⁴³ Ситуација за КПЈ је била утолико тежа што на све неистине,

³⁷ Мисао (Београд) VI, св. 5 и 6, 1. и 16, јули 1921, Л, Изгласавање Устава, Видовдански атентат

³⁸ Српски књижевни гласник (Београд) н. серија, III, 5, 1. јули 1921, При в р е м е н и, Унутрашња политика

³⁹ *Slobodna tribuna* (Загреб) 17. VII 1921. *Atentat, štampa i imunitet*

⁴⁰ Исто

⁴¹ Самоуправа 10. VII 1921, *Осуда комуниста*. — У овом чланку се каже да се, на супрот захтевима јавности, београдски лист *Новости* трудио да ублажи оправдани револт и „гледао да се цела ствар сврши без уплитања јавности“, а на становиште *Републике* сматрају да није потребно да се осврну.

⁴² Самоуправа 2. VII 1921, *После покушаја атентата*

⁴³ Тако је, на пример, и у босанском градићу Сребреници у свим богомољама одржано 1. јула 1921. свечано благодарење у славу спасења Регента Александра (*Народно јединство* 9. VII 1921, *Тродневно народно славље у*

које су ширене противу ње и њеног вођства, није могла да реагује и да макар делимично обеснажи неистине протурене у току те кампање, јер није имала своје штампе, а била су јој затворена и врата буржоаских листова.⁴⁴

Неуспели атентат на Регента режим је настојао да што потпуније искористи у циљу коначног обрачуна с комунистичким покретом у Југославији, примењујући већ опробане методе на још бескрупулознији начин. Каквим се методама притиска полиција служила да би изнудила признања, на основу којих би се прибавили „докази“ да је атентат смишљен и организован од стране Извршног одбора КПЈ, откривено је пред јавношћу на тзв. „Видовданском процесу“, који је одржан почетком 1922. године. Овде само указујемо да је, од самог почетка истраге, на Спасоја Стејића вршен жесток физички и психички притисак, да су у Управи града злостављани затвореници, који су, да би избегли даља мучења, потписивали све што је од њих захтевано с намером да пред судом изложе на који начин су им изнуђена признања и да их порекну.⁴⁵

Признања ухапшених, нека изнуђена нека измишљена, а нека тако изокренута да представљају супротност датог исказа, објављивана у штампаним на видним местима и под крупним насловима с циљем да се сугерира јавности узајамна веза између атентатора с једне и Извршног одбора КПЈ и Комунистичког посланичког клуба с друге стране. Методе отвореног полицијског притиска на ухапшена лица Република је оштро осуђивала указујући на случај Милоша Златара, кога је полиција заменила с другим лицем с истим именом и презименом и мучењима принудила да призна да је умешан у атентат на Регента да би га затим, кад је открила своју заблуду, пустила као невиног да умре код своје куће од последица мучења.⁴⁶ У Солуну је 29. октобра 1921. био ухапшен Божидар Вељковић, по захтеву Министарства унутрашњих дела, под оптужбом да се под тим именом крије атентатор Младен Маринковић. И Вељковић је такође после изручења југословенским властима све „признао“ да је атентат дело Извршног одбора КПЈ, а када се испоставило да он није Маринковић већ заиста Вељковић, пуштен је на слободу, али је од последица повреда

Сребреници). Р. Чолаковић, који се у то време налазио на лечењу на Хвару, пише у својим успоменама да је хвароку идилу прекинуо прасак Стејићеве бомбе, да је то изазвало право запрепашћење у тихом градићу. После вести о атентату, у Сплиту је маса света „прекрила трг и у националистичком заносу просто урлала против атентатора“. Сазван је збор на коме су поворници са балкона градске општине нападали комунисте, антидржавне и анационалне елементе, декламовали о „националним светињама“, које угрожавају изроди и инострани плаћеници. „Други Сплит, онај лучких радника, тежака, рибара ћутао је то вече на периферији града, спреман да се брани од монархистичким заносом опијене руље. Тих дана рођена је у Сплиту Организација југословенских националиста, по злу позната Орјуна, која је у борби против класног радничког покрета одиграла срамну улогу црногостинаша.“ (Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju I*, Zagreb 1964, 187)

⁴⁴ Моша Пијаде је 5. јула 1921. отишао у Управу града Београда ради захтевања да му се изда дозвола за ношење оружја „јер један београдски лист позива, вели, људе да га нападну“. (*Политика* 6. VII 1921, *Револвер* 2. *Пијаде*). Овај захтев је био својеврсни протест противу претњи антикомунистичким погромима.

⁴⁵ *Видовдански атентат пред судом*, 23—26

⁴⁶ Љ. Милин, н. д., 115—116; *Република* 21. VII 1921, *Случај Милоша Златара*

задобијених у полицији приликом саслушања умро после недељу дана.⁴⁷

Са првим вестима о атентату на Александра штампа је јављала и о хапшењима осумњичених лица. Тако је *Самоуправа* 30. јуна 1921. писала да је заједно са Стејићем ухапшено око 100 лица.⁴⁸ *Политика* је такође јављала о новим хапшењима у Београду, Новом Саду и другим местима и о саслушањима и признањима ухапшених.⁴⁹ Објављујући изјаву комунистичког посланика Милоша Требињца да то што се у штампи противу њега износи није истина, *Политика* је, узимајући улогу режимског адвоката, изражавала сумњу у истинитост његових тврдњи.⁵⁰ Извештавајући о хапшењима комунистичког вође Марића у Сплиту, код кога су, наводно, пронађена документа која страховито компромитују КПЈ, *Политика* је обавештавала и о признањима комуниста из Старог Града да се код њих налазе закопана два сандука муниције.⁵¹

Шестог јула 1921. у Сплиту је, према забелешци сарајевског *Народног јединства*, притворено више комуниста који су пошто су саслушани пуштени на слободу,⁵² а у Винковцима је ухапшен тих дана др Иштвановић, „вођа сремских комуниста“, за кога се наводи да је и „члан комунистичког терористичког удружења у Славонији“.⁵³ Због сумњи да су у вези с атентатом на Регента, у Великом Бечкереку (данас: Зрењанин) били су ухапшени почетком јула 1921. Ђура Срданов, берберски помоћник, Здравко Грунић, обућарски помоћник и Петар Бенк, секретар месне организације КПЈ. Они су 12. јула спроведени у Београд.⁵⁴

Тешко је данас тачније утврдити број ухапшених под оптужбом да су умешани у извршени атентат на Регента, с обзиром да о томе нису сачувана званична документа. Ипак, неки подаци, који су изношени на „Видовданском процесу“, донекле омогућују да се приближно утврди број људи који су били у вези са овим атентатом хапшени и саслушавани. На томе процесу један од бранилаца оптужених адвокат Бора Поповић износио је да је у вези с тим атентатом кроз том-руке Управе града прошло преко 1.000 радника. У току овог излагања Триша Кацлеровић, такође један од бранилаца на процесу, додао је тада било преко 10.000 ухапшених. Вероватно да је Кацлеровић под овим бројем мислио и на друга хапшења у то време која су у Београду вршена, нарочито после извршеног атентата на Драшковића и доношења Закона о заштити државе. На истом процесу бранилац

⁴⁷ Љ. Милин, н. д., 119; *Народно јединство* 31. X 1921, *Ухапшен атентатор*; 9. XI 1921, *Предат атентатор*

⁴⁸ *Самоуправа* 30. VI 1921, *Јучерашњи покушај атентата*

⁴⁹ *Политика* 1. VII 1921, *Атентат се расветљује*; 2. VII 1921, *Даља хапшења*; 3. VII 1921, *Даља хапшења*

Политика 11. VII 1921, *Атентат на Регента*. — Михаљ Вич је оптуживао Н. Ковачевића да је организовао терористичке организације. Мојзеш, Чаки и Вич признају за седницу од 26. јуна 1921. у Новом Саду на којој је прочитано решење Извршног одбора КПЈ да се отпочне акција.

⁵⁰ *Политика* 13. VII 1921, *Изјава г. Требињца*

⁵¹ *Политика* 15. VII 1921, *Хапшења у Сплиту*

⁵² *Народно јединство* 9. VII 1921, *Истрага у Сплиту*

⁵³ *Народно јединство* 23. VII 1921, *Ухапшен комуниста др Иштвановић*

⁵⁴ Дивна Албуљ, *Грађа за историју радничког покрета и КПЈ у Војводини*, Сремски Карловци 1966, док. 170

Љуба Јездић говорио је да је у вези са атентатом ухапшено преко 800 људи и да је над њима примењен страховити режим жиле и оцака.⁵⁵ На основу овог би се могло прихватити да је у вези с атентатом на Регента било ухапшено око хиљаду људи у разним местима државе.

После атентата на Регента полиција је још више појачала надзор над комунистичким посланицима. Тако је Министарство унутрашњих дела упутило 20. јула 1921. под пов. ЈБ бр. 8850 шифровану депешу својим подређеним органима у којој се наглашава да је нужно да будно прате кретање комунистичких посланика и других истакнутих комуниста, да им се не дозволи да беже у Русију из страха од прогањања која су наступила после атентата.⁵⁶ Полиција је пре ове наредбе већ била поштрила надзор над комунистичким посланицима, што се може видети и из следећег примера. Када је Љубомир Мићић, комунистички посланик, 5. јула 1921. године стигао у Пожегу, био је притворен заједно са двојицом комуниста, и полиција је над њим извршила лични претрес.⁵⁷

После атентата на Регента, почетком јула 1921. Комунистички посланички клуб издао је комунике који је послао редакцијама листова. О томе шта је комунике садржавао знамо само делимично према следећој сачуваној белешци у листу *Покрет*: „Пошто су се пронели гласови да је наступио расцеп у Партији комунистичкој због покушаја атентата на Регента, Комунистички клуб је издао један свој комунике коме је задаћа да обавести нашу штампу о стварима које се довољно не схватају или бар неће да се схвате. У комуникеу се каже: „У природи принципа и метода борбе сваке комунистичке партије је да она буде најодлучнији противник индивидуалне акције која значи порицање класне борбе пролетерских маса.“⁵⁸ *Покрет* је овај комунике Комунистичког посланичког клуба цитирао врло штуро, док га остала београдска штампа није ни поменула.

После атентата на Александра партијско руководство је настојало, схватајући штетност оваквих акција за раднички покрет, да убеди младе комунисте да одустану од бесмислених терористичких акција. „Неки другови из руководства КПЈ знали су да Херцигоња „нешто петља“ са омладинцима“ — писао је Р. Чолаковић — „који су за индивидуални терор и који се спремају да изврше атентат на Драшковића. Сматрали су да је то тренутно огорчење омладине, које ће се с временом слећи. Међутим, последице атентата на регента Алек-

⁵⁵ *Видовдански атентат пред судом*, 155 и 168. — Такође у Изјави ЦИОКПЈ објављеној у листу *Покрет*, (21. VII 1921) каже се да је у вези са атентатом на Регента ухапшено близу хиљаду људи. Режим је настојао да прикрије од јавности податке о масовним хапшењима извршеним у вези са атентатом на Регента. Тако је Сарајевско *Народно јединство* у броју од 6. јула 1921. под насловом *Неисправне вијести*, писало да се са надлежног места дознаје да је због атентата затворено свега око 20 лица.

⁵⁶ Историјски архив Пожаревац, 22/Д-1-17, Начелство окр. Пожаревац пов. бр. 321, 20. јули 1921. начелнику среза звишток; Министарство унутрашњих дела — Одељење за Банат, Бачку и Барању доставило је подручним великим жупанима и градским начелницима ову наредбу 23. јула 1921. (Д. А л б у љ, *Грађа*, док. 172)

⁵⁷ АИРПС, бр. 10496, Дневник Љубомира Мићића

⁵⁸ *Покрет*, је у броју од 7. јула 1921. у напису *Комунике комуниста* писао да је Комунистички посланички клуб издао свој комунике поводом атентата у коме је цитирао наведени текст.

сандра схватили су да је то много озбиљније и да морају енергичније сузбити терористичке тенденције међу омладином. У Загреб је упућен Живота Милојковић да разговара с људима и упозори их какве би све последице за Партију могао имати још један атентат. Моша се присећао да је Милојковић разговарао са Миљушем и Херцигоњом, који му је казао да су „његови омладинци“ подивљали, отели се, да неће да слушају, али да по свој прилици неће урадити ништа.⁵⁹

Централни извршни одбор КПЈ налазио се у деликатној ситуацији. На њега је режим баacio љагу да је инспиратор и покретач терористичких аката против државних функционера, а он не само да то није бео, већ је управо са своје стране предузимао мере да спречи даље атентате. У томе правцу огромна препрека је била у томе што ЦИОКПЈ није могао да користи јавна средства комуницирања (штампу, зборове итд.) да би објаснио пролетерским масама да индивидуалне терористичке акције нису исправан пут пролетерске борбе и да оне, супротно жељи њених актера, наносе непроцењиве штете класној пролетерској борби. Најзад, тек 21. јула 1921, тј. истог дана кад је извршен атентат на Драшковића, Централном извршном одбору КПЈ пошло је за руком да му београдски лист *Покрет* објави изјаву у којој је још једном изнет став ЦИОКПЈ према атентатима. Објављујући је, *Покрет* се ограддио да је доноси по дужности као независан лист „желећи да јавност чује и оптужену страну“. Та изјава гласи:

„Комунистичка партија Југославије је, одмах по атентату на Престолонаследника Александра, преко овог посланичког клуба у Народној скупштини — а приликом изјава Партије о индивидуалној акцији, као и приликом издавања суду пројнице комунистичких посланика — обеснажила пред јавношћу оне безобзирне нападе већине дневних листова против Комунистичке партије, разголлитила ону дивљу хајку коју је полиција завитлала од првог дана на радничку класу, узимајући за повод покушани атентат. Међутим, оваким даном, упоредо са истрагом по атентату, већина грађанских листова, готово без изузетка, као и полиција, продужују све бешње и безобзирније са нападима на Комунистичку партију и раднички покрет, служећи се фалсификатима истраге и лажима и клеветима против наше Партије.

Стога сматрамо за потребно да на све те клевете и лажи, на све те фалсификате дамо одговор овим путем.

Комунистичка партија је на седници Народне скупштине од 30. јуна о. г. изјавила да је она као партија организованих пролетерских

⁵⁹ R. Solaković, *Kazivanja* I, 190—191 — Чим је извршен атентат на регента Александра, Покрајински извршни одбор КПЈ за Словенију је „одмах тај атентат преко новина најодлучније осудио и свима радницима упутио један апел и једну поруку, где се каже: да то није тактика комунистичка него анархистичка против које смо се ми борили од свог почетка“ — истицао је 2. августа 1921. у Народној скупштини комунистички посланик Владислав Фабијанчић дискутијући поводом захтева да се предају суду сви комунистички посланици. (*Стен. белешке Нар. скупштине* I, 1921, бр. 5, V ред. саст. 2. августа 1921). У Словенији је партијско вођство имало под режимом Обзване нешто погодније услове за контакте са својим чланством него што је био случај у другим покрајинама. Из овог излагања Фабијанчића произилази да су ти услови били повољнији и после атентата на регента с обзиром на могућности да у штампи заузму свој став и тиме ставе до знања и чланству КПЈ о свом ставу према таквим акцијама.

Ни из скупштинских стенографских beleжакa, нити из других сачуваних докумената не види се да је одмах тј. правовремено Централни извршни одбор КПЈ преко грађанске штампе покушао да обавести чланство о свом ставу у односу на индивидуалне терористичке акције и да се оспради недвосмислено од њих.

маса одлучни противник индивидуалне акције и атентата, да она нема ничег заједничког са атентатом, нити са ма каквом организацијом, о којој полиција вели да је постојала и која је припремала атентат. Као комунистичка наша Партија ради на организовању широких маса радника вароши и села и води их у организоване класне акције маса, подразумевајући ту и парламентарне — као што је то до сада својом праксом и показала.

Истрага по атентату води се на један потпуно незаконит начин и са једним провидним циљем: да се оптужи цела Комунистичка партија, да се похапсе сви познатији и агилнији радници и радничка класа онеспособи за борбу, не само својим политичким већ и својим економским организацијама, и да се за то време јавност држи под утиском најбезобзирнијих лажи, клевета и фалсификата истраге којом полиција диригује.

Место да истрагу по закону води градски суд без мешања полиције, истрагу води углавном полиција. Градски судија присуствује или чак и не присуствује саслушањима многих окривљених, већ их само потписује, као што је утврђено за саслушање оптуженог Колачека од 5-ога јуна и других поводом чега је наш посланички клуб упутио писмено питање г-ну Министру Правде.

Полиција је похапсила до сада близу хиљаду људи, махом радника, окривљујући их све за учешће у атентату, и хапси непрестано све нове и нове, на обичну изјаву ма кога од оптужених: да аје тај и тај знао за атентат, познавао се са неким од оптужених итд. Али у највећем броју случајева полиција врши хапшења по својој иницијативи и хапси све управе наших организација, функционера и отреситије раднике. То она чини са планом, свакако по наређењу одозго из владе, да јавност убеди како је 'завера' била разграната у целој земљи и како је њу организовала Ком. партија.

У том циљу, полиција изнуђава 'признања', проналази проблематичне типове који никада нису били чланови наше Партије, и којима додељује улоге провокатора против наше Партије, а исказе свију фалсификује и такве их пушта кроз штампу. Судски процес 'када буде дошао, имаће да изнесе на јавност толико скандала и фалсификата за време истраге, да ће у том погледу превазићи све 'велеиздајничке' и 'атентаторске' процесе. Али потребно је још сада демаскирати те лажи и фалсификате којима се трује наша публика, као и методе којима се служи полиција и истражна власт.

Полиција је доставила штампи разна 'признања' која апсолутно не постоје. 'Признања' Колачека, саслушање Тоске Поповића, почетак признања оптуженог посланика друга Ковачевића итд. — све су то фалсификати како су саопштени јавности. Међу тим фалсификатима има скандала првог реда. Од ухапшеног Милоша Златара полиција је изнудила признање да је један од главних учесника у атентату и то је објавила у штампи. Када је тај Златар доведен пред истражну власт у Београд, видело се да то није онај Златар којег полиција тражи, него неки сасвим невин човек. Пошто је изјавио да је под тучом морао дати признање, само да би се спасао батина док се не утврди његова идентичност, пуштен је слободу.

Тако исто објављено је више саслушања која уопште не постоје. 12. и 13. јула објавиле су све новине исказе сестара Штаркових из Новог Сада. Међутим, тада, до 14. јула, Штаркове су биле у слободи и нису биле саслушаване ни до овог часа. Оне су из новина читале да су ухапшене и саслушане.

Може се мислити какве се тортуре врше над притвореницима, кад полиција не преза да врши притисак над служавком оца оптуженог Филипа Филиповића: да призна да је у кући Филиповића долазио атентатор Стејић, варајући је претходно да је то сам Филиповић признао.

То све сведочи о махинацијама које полиција изводи при истрази о атентату. Главни смер, један неваљао смер који полиција има, још неваљалији ако то ради по упуству владе и на који хоћемо да обратимо нарочиту пажњу јавности: ад све наше партијске организације огласи за терористичке и све хапси и који изјаве да су чланови Комунистичке партије огласи за терористе.

У том правцу она даје фалсификована саопштења штампи: да је ухапшен тај и тај 'терорист', члан 'терористичке организације'.

Комунистичка партија најодлучније протестује против овако скандалозних поступака полиције — и истражне власти, ако и она у томе фалсификовању има удела — и изјављује: да никада није организовала никакве терористичке организације, и жигосе као скандал тежњу полиције да наше партијске организације пред јавношћу представи као терористичке. Организација наше Партије је јавна и предвиђена је статутом који је јавно донет на Конгресу у Вуковару и штампан у брошури пре скоро годину дана. Рад и кретање наших организација објављивани су редовно преко нашег органа 'Радничких новина' и других наших листова.

Ми износимо пред целу јавност ове махинације против наше Партије, сав овај злочиначки план полиције: да поводом атентата развије један велики и скандалозни процес над нашом партијом.⁶⁰

Овај „пробој леда“ остао је, међутим, у потпуној сенци услед догађаја који се одиграо истог дана кад је изјава објављена и тиме потврдио да напори Партије нису уродили плодом, да је вођство КПЈ закаснио са изјавом. Тога дана, 21. јула 1921. године у Делницама убијен је творац Обзнане бивши министар Унутрашњих дела Милорад Драшковић. Напори Партије, судећи по овоме, нису ипак били довољно енергични ад осујете извршење атентата на Милорада Драшковића, бившег министра полиције, од стране комунистичких омладинаца. Извршилац атентата Алија Алијагић, радник, био је ухапшен, а ускоро и његови саучесници Родољуб Чолаковић, Димитрије Лопанчић, Никола Петровић студенти, и Стеван Ивановић, обућарски радник, чланови бијељинске групе индивидуалних терориста.⁶¹

Када покушавамо да оценимо напоре вођства Партије после атентата на Регента да се осујете нови атентати од стране комуниста, морамо имати у виду да је Централни извршни одбор КПЈ радио у крњем саставу и управо без своја четири најистакнутија члана, без др Симе Марковића и Павла Павловића, који су били у Москви на Трећем Конгресу Комунистичке интернационале, и без Филипа Филиповића и Владимира Чопића, који су се налазили у истражном затвору.

Још приликом дискусије о Обзнани Етбин Кристан, посланик Југословенске социјалдемократске странке за Словенију, указивао је да режим, будући да забрањује комунистима легалну борбу, треба да очекује да ће они развити своју илегалну акцију. „Илегалне организације настале су свагде и илегалне борбе развијале су се свагде где се легални покрет покушало да загуши“ — предочавао је Кристан посланицима и влади наглашујући да ће режим бити узрочник илегалне борбе и наставао: „Бољшевизам ништа друго до једно дете царизма, и ако будете ви ишли истим путем којим је ишао царизам, онда се немојте чудити, онда ћете бољшевизам овде добити.“⁶² Под бољ-

⁶⁰ Покрет 21. VII 1921, *Комунисти о истрази* — Изјава Централног извршног одбора

⁶¹ По налогу Партије Аугуст Цесарец је заједно са Фрањом Пушкарићем организовао бекство из земље Рудолфа Херципоње, главног инспиратора атентата на Драшковића. (А. Cesarec, *Autobiografija, Prilozi za istoriju socijalizma* III, Beograd 1966, 381). О атентатима на Милорада Драшковића видети шире код Р. Чолаковића, *Kazivanja*; код Драгана Марковића и Љубише Ристовића, *Пред непризнатим судом I*, Beograd 1959, 178—217; код Сл. Цветковића, *Napredni omladinski pokret*, 128—131

⁶² Стен. белешке Уставотворне скупштине бр. 6, XIII ред. седн. 8. априла 1921

шевизмом углавном исто су подразумевали и буржоаске партије и социјалдемократи: хаос, разарање, терор. Сигурно је да забрана легалног покрета рађа илегални, са свим странпутицама и путелицама, лутањима и заблудама, да се ствара могућност бујања илегалних група ван контроле вођства Партије међу којима и таквих које би као методе борбе за исти крајњи циљ усвојиле и оно што је давно превазиђено у пролетерском покрету. Управо основна поставка група, које су стваране ради извршења политичких атентата на носиоце буржоаске власти и белог терора, била је да на такав терор треба одговорити црвеним терором и тиме присилити буржоазију на попуштање. Пошто се није осећао у довољној мери утицај изабраног вођства Партије, пошто се није имало разумевања за његову политику, пошто су политички неискусни и млади комунисти сами преузели вођење покрета, не схватајући да је пут којим су кренули управо супротан усвојеној линији у комунистичком покрету, то је морао наступити потпуни политичко-морални слом тог покрета.

Овај други атентат налио је уља у већ разбукталу ватру антикомунизма, подигао је на ноге читаву грађанску јавност, мобилисао готово сву штампу која је најтежим речима нападала Извршни одбор КПЈ и читав комунистички покрет. Прве странице београдске *Политике* заузимао је опширан некролог посвећен Милораду Драшковићу, вестима о жалости у земљи и реаговању јавности на ово убиство. *Политика* је тврдила да је Драшковића убио комуниста у име своје странке, а да је Драшковић двоструко задужио земљу: Обзнаном, јер је спречио црвени терор и својом смрћу, која долази као опомена држави ад је крајње време да се спасава од „комунистичке немани“, која не бира средства у својој борби. „По каквој онда аномалији држава и друштво ћутке треба да свијају главе данас, када више него икада имају право и дужност самоодбране? [...] Глад, болештине, очајања, изумирање и разорење, све што се вековима стварало и текло, — то је слика данашње Русије, то је идеал за који Комунистичка партија Југославије ради [...] Зар они који стоје на челу државе чекају да се само друштво дигне ради заштите и спасавања и да у самоодбрани узима три главе за главу?“⁶³ Тако *Политика*, која је формално била независан политички лист, опомиње државу и друштво на дужност самоодбране, не полазећи чак од могућности да је и атентат можда нека, истина погрешна, форма самоодбране оних којима је режим ускратио сва грађанска и политичка права.

Демократија је такође под крупним насловом, уоквирујући га у црно, забележила о насилној смрти Милорада Драшковића. Говори се да се „подиже коса на глави и залеђује срце“, да је он пао као прва жртва комунизма, да су држава и демократска странка изгубили највећег државника.⁶⁴ *Самоуправа* је тим поводом писала да је Драшковић погинуо од зликоваца и непријатеља напаћене земље.⁶⁵ „Ваљда ће мртав Драшковић отворити очи свему нашем свету каквим смо паклом окружени“ — писала је *Самоуправа* у наредном броју и закључивала, на основу података, да су и Алијагић и Стејић комунисти, да нема сумње да су атентати извршени са знањем „врховне

⁶³ *Политика* 22. VII 1921, Милорад Драшковић

⁶⁴ *Демократија* 22. VII 1921

⁶⁵ *Самоуправа* 22. VII 1921, Милорад Драшковић — жртва злочинског атентата

власти комунистичке странке“. „Сасецимо зло у свом корену одмах. У питању је живот Државе“ — упозоравала је *Самоуправа*.⁶⁶ Два дана касније постављала је питање: „Хоћемо ли скрштених руку и подигнуте главе чекати да нас закољу?“ *Самоуправа* је тражила немилосрдно разрачунавање с комунистима захтевајући да се, истовремено са акцијом државних власти, покрене и акција грађана да помогне тамо где око власти не може тако лако да допре, јер се „непријатељ ушћуњао у кућу нашу.“⁶⁷ Београдски *Трговински гласник* такође је жигосао ово убиство и био „једнодушан у жељи за брзе и енергичне мере против безумника“.⁶⁸ *Правда* је подвлачила да је Драшковић био један од најзаслужнијих људи, *Београдски дневник* је наглашавао да је овај атентат био уперен против саме државе, *Епоха* је писала да прихвата бачену рукавицу,⁶⁹ Крагујевачки радикални *Нови покрет* писао је да је Драшковић жртва разбојника и да је влада дужна да испуни своју дужност да не би народ морао да се лати оружја.⁷⁰ *Социјалистичке радничке новине* су се декларисале као противници начина борбе те „подземне и криминалне банде“.⁷¹

Београдски књижевни часопис *Мисао* у својим политичким разматрањима указивао је да „најактуелнији проблем представља борба против терора инаугурисаног од стране комунистичке странке“, да се методи политичке борбе КПЈ морају обуставити „већ и из тог разлога

⁶⁶ *Самоуправа* 23. VII 1921, Милорад Драшковић

⁶⁷ *Самоуправа* 24. VII 1921, Пред последњом жртвом

⁶⁸ *Демократија* 23. VII 1921, Београдска штампа поводом погибије Милорада Драшковића

⁶⁹ Исто

⁷⁰ *Нови покрет* (Крагујевац) 25. VII 1921, *Опита завера против државе*. — Орган Радикалне странке у Осиеку *Стража* (23. VII 1921) писала је курзивним словима: „Учимо се од толико озлоглашеног Хортија! Под нож све оно што болшевички мисли! Под нож и жене и децу да им ни помена не остане! Обрачун с антидржавним елементима с места треба да отпочне! Српска села и они који национално мисле нека буду стално у приправности. Оснивајмо за уступ болшевицима свуда 'народне гарде'. Око за око, зуб за зуб. Спремајмо се сви за обрачун с њима, а ко неће са нама, њихов је савезник и према томе треба с њим поступати. Општримо ножеве, пунице пушке, непријатељ нам је објавио рат до истраге. Или ми, или они.“ (Цитирано према раду Бранислава Глигоријевића *Организација југословенских националиста* (Орјуна), *Историја XX века V*, Београд 1963, 320). Тог истог дана је београдски лист *Балкан* писао: „Закуњимо се сви Срби, Хрвати и Словенци, над мртвим телом Милорада Драшковића да ћемо га осветити, да ћемо огњем и мачем из наше заједничке куће требити њене непријатеље. [...] Око за око! Зуб за зуб! Срби у свим кућама [...] организујте се у народне гарде! (Цитирано према истом раду Б. Глигоријевића, 320).

⁷¹ *Демократија* 23. VII 1921, Београдска штампа поводом погибије Милорада Драшковића.

Ретки су били написи у штампи у којима је у то време бар покушавано да се узрок атентатима потражи у отвореној ситуацији у земљи, да је нездрава политичка атмосфера у огромној мери одговорна за појаву неполитичких метода у вођењу политичке борбе. Такав покушај учинио је орган Занатлијског савеза *Покрет* у уводнику Милорад Драшковић у броју од 23. јула 1921 у коме износи да су у земљи прилике веома озбиљне, да је Драшковић био носилац „нашег демократизма и бранилац крупне новчане буржоазије која је у нас често обној постајала“, да је он државу „бранио као паметан и расни сељак, али и као онај који том одбраном треба да заштити све финансијере“, да је Драшковићева смрт поклич „свим здравим снагама да се организују против рушилаца вредности и оних горе и оних доле“. И у каснијим написима (26. VII 1921) *Покрет* је инсистирао да „поштовање државе треба да буде од оних који је воде“.

што демократско уређење државе не допушта да постоје привилеговане организације“ које ће несметано моћи да убијају, док је то осталим политичким организацијама забрањено. „Демократско уређење државе не зна за странке убица. Па иако демократизам не дозвољава да се насиљем одговори на насиље, он дозвољава да се свом снагом повећа борба против свега што напушта терен легалности. Ако су дакле комунисти својевољно напустили тај терен [...] утолико горе по њих [...] Строге мере, које ће против њих предузети, погодиће их, свакако, утолико теже и немилосрдније, а они ће бити лишени чак и сажалења и праведног револта, који се осећа за једну странку незаконито гањану. Борба, дакле, коју влада намерава да поведе исувише је диктована самоодбраном, да би јој се могло замерити, па је тешко веровати да ће се наћи много њих који ће је покудити и онда ако она у својој строгости оде даље но што је оправдано.“⁷² У некрологу Милораду Драшковићу часопис *Мисао* је наглашавао да је његова смрт постала политички догађај дана, почетак једне нежељене али нужне борбе у политичком животу Југославије од које ће зависити дефинитивна стабилизација нове државе или њено рушење и пропаст. „21 јула када је са два револверска метка оборен Милорад Драшковић, инстинктивно се осетило да више није у питању само једна жртва личног незадовољства или личне освете; сваки је, напротив, осетио да је пред нашом земљом и око ње исплетена читава мрежа тајних организација и мрачних планова чији су творци унутрашњи и спољни непријатељи наше државе и народног јединства [...] Милорад Драшковић је био прва жртва, али је његова смрт тргла из апатије, лакоумислености, сентименталности и самоодбране све наше странке, а у првом реду оне које носе сав терет и сву част организовања и учвршћивања наше нове државе која је никла из толиких напора, жртава и крви нових генерација [...] Борба је почела, и мада она, као свака борба, не сме бити ни млитава ни сентиментална, желети је да она не изгуби достојанство једне праведне одбране и победе демократије над диктатуром и анархијом“ — закључивала је *Мисао*.⁷³

Други београдски угледни часопис *Српски књижевни гласник* тим поводом писао је да је пао најизразитији представник државне борбе против комуниста, да је то последица комунистичког замаха из претходних година који се није одједном могао зауставити. Наглашава се да је Драшковић био борац против комуниста, али не и против комунизма, да је он „изишао из оквира демократије да би спасио државу“ у поштенom уверењу да трећег излаза није било, да је Обзнана донета да спречи талас комунизма и као доказ да је тај талас постојао наводи се управо убиство Драшковића. „Зар је то збиља једна стихијска, неодољива, елементарна непогода која се не да зауставити, ни спречити, него се у истину мора претрпети, као што непрестано понављају комунисти? [...] Зар само Стејићи, Алијагићи, Галовићи и разни Чаки, Вићи, Јухаси, Пијаде могу бацати бомбе и руковати револвером против нас? Зар сви ми не можемо учинити то исто противу

⁷² *Мисао* VI, св. 7 и 8, 1. и 16. августа 1921, *После доношења Устава — борба против комунизма*. — У чланку се такође указује ад мере које ће режим предузети ипак неће решити наведени проблем, јер то није само политика, а још мање политички проблем. Економска и социјална беда, корупција, нескрупулозни методи, све је то допринело успеху комунистичке агитације.

⁷³ *Мисао*, VI, св. 7 и 8, 1. и 16. августа 1921

њих, и са много више, несравњено више успеха, него они? [...] Зар се и даље ослонити само на државу и њену снагу [...] Зар није последњи тренутак да се за ову борбу организујемо ми сви, цело друштво, и организујемо изван државе, поред државе?“ Иза ових питања указује се да такви закључци рађају врло опасну идеју фашизма, да су фашизму недовољни закони, држава, да он ствара законе и суд изван државе и закључује: „Фашизам је дете комунизма и има све мане свог рођеног оца. Пошто убије свог оца [...] он ће продужити да убија, и пошто почне да убија изван државних закона, он ће и продужити да убија изван државних закона.“ Из тих разлога у чланку се пледира да држава треба енергично да примени законе противу комуниста, те да тиме код грађана врати веру у државу.⁷⁴

Готовосва загребачка штампа такође је оштро осудила атентат на Драшковића, позивајући грађанство да спречи велику опасност која прети народу и државном јединству од комунизма.⁷⁵ У Сарајеву је вест о убиству Драшковића такође изазвала запрепашћење. Листови су објављивали ванредна издања, а „на свим угледним домовима и на згради Земаљске владе истакнуте су црне заставе“.⁷⁶ Сарајевски орган радикалне странке *Srpska riječ* писала је на дан убиства Драшковића да се у погледу одмазде за извршени атентат треба да угледају на комунисте и попут њих да стрељају 1.500 људи, као што су наводно у Москви комунисти стрељали толико „буржуја“ после атентата на Лењина.⁷⁷ Сарајевско *Народно јединство* писало је о Драшковићу као жртви терористичке организације, јер је био један од првих наших државника којије „смрсио комунистичке мреже“.⁷⁸

Словеначки листови *Jutro*, *Jugoslavija*, *Slovenec* и други такође су оштро осуђивали овај атентат.⁷⁹ Све ово указује да је интензитет антикомунистичке кампање путем штампе достигао тачку крајње заострености, да је штампа бодрила најреакционарније елементе на погроме противу комуниста. Иако је било понегде и трезвенијих гледишта у погледу мера противу комуниста, па и савета да се пре него што се предузму одређене одбрамбене мере, савесно испита кривица Комунистичке партије,⁸⁰ она нису готово ни мало утицала на јавно мњење.

⁷⁴ *Srpski književni glasnik*, н. с., књ. 303, бр. 7, 1. августа 1921, *Привремени, Унутрашња политика — убиство Драшковића*

⁷⁵ *Политика* 22. VII 1921, *Милорад Драшковић*

У загребачкој ревији *Jugoslovenska njiva* Јурај Деметровић је 30. јула 1921. године у некрологу *Милорад Драшковић* писао: „Пао је да докаже што је прије тврдио и да својим примером потврди која је опасност пријетила нашој држави од деструктивних елемената.“ У истом броју *Jugoslovenska njiva* под насловом „Трибунима“ упозорава да је крв Милорада Драшковића страшна и последња опомена, да је „жуцнуо дванаести час“.

⁷⁶ *Политика* 22. VII 1921, *У Сарајеву; Народно јединство* 22. VII 1921, *Одјек атентата у Сарајеву*

⁷⁷ *Самоуправа* 22. VII 1921, *Комунистички атентати*

⁷⁸ *Народно јединство* 22. VII 1921, *Милорад Драшковић*

⁷⁹ *Политика* 23. VII 1921, *Саучеиће Словеначке; Народно јединство* 23. VII 1921, *Саучеиће Словеначке; Народно јединство* 23. VII 1921, *Гласови љубљанске штампе*

⁸⁰ *Демократија* 29. VII 1921, *Кривци*. — *Демократија* је одбацивала à priori овакве савете, као излишне, наводећи да су „атентатори постали атентатори зато што су комунисти“ те је зато за атентате одговорна Комунистичка партија.

Демократија и други режимски листови су у низу бројева објављивала изјаве о „народном болу“, које су стизале са свих страна, свакако настојећи да се и тиме потенцира антикомунистичко расположење.⁸¹ У циљу стварања што јачег антикомунистичког огорчења, штампа је објављивала разне непроверене, измишљене или тенденциозне вести с етикетом званичних или службених саопштења. Тако је *Демократија* објавила службено обавештење из Загреба да је утврђено да је припреман и атентат на министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића.⁸² *Политика* је писала да у Београду круже гласови да је више комунистичких народних посланика покушало да побегне из Београда, али да су у томе спречени. Тим поводом *Политика* је упозоравала полицију да треба да обрати много већу пажњу „и на ове у Београду и на оне у унутрашњости док Парламент не буде казao своју реч“.⁸³ Из канцеларије Министарства унутрашњих дела дато је саопштење Ј. Б. бр. 9130 од 22. јула 1921, које је објавила дневна штампа, да комунистички агитатори шаљу писма војницима, наводно од њихових породица, описујући при том стање код куће у најцрњим бојама, а затим то исто обрнуто чине, шаљући податке о најцрњим условима у војсци.⁸⁴

Оцењујући овакву кампању и хајку против Комунистичке партије Југославије од Сима Марковић је пред судом у јесен 1922. године говорио: „Све што је болесна фантазија удружена са моралном неурачунљивошћу могла да измисли противу нас, измишљала је и поседневно пунила ступце режимских листова. Кад човек разгледа све листове из тога доба не може да каже који би у томе могао носити рекорд. *Балкан* или *Српски књижевни гласник*, *Самоуправа* или *Мисао*. Сви су без разлике тврдили, разуме се, на основу ‚резултата‘ истраге, да је Комунистичка партија организовала атентате и отпочела ‚систематски терор‘. Како се гледало на Комунистичку партију

Словенец (главни орган Клерикалне странке) инсистирао је ад се чује глас и друге стране, те је објавио из стране штампе проглас Централног извршног одбора КПЈ пролетаријату целог света и тиме себе изложио критици београдске штампе. *Политика*, каже да је тиме *Словенец* постао „труба комуниста“ у време кад ови убијају Драшковића (*Политика* 26. VII 1921, *Коршоце и комунисти*).

Загребачка *Slobodna tribuna* тих дана је писала да атентатор мора по Закону да одговара за извршени злочин, а да „Комунистичка странка треба дијелом да докаже да је вољна учинити крај оваквој борби“, да њен Централни одбор мора наћи начина да освети или онемогући фанатике, који неумеју разликовати злочин од политичке борбе (*Slobodna tribuna* 24. VII 1921, *Милорад Драшковић*). Недељу дана касније *Slobodna tribuna* је у свом уводнику писала да трагична смрт М. Драшковића је изазвала оправдану узбуђеност, која је прешла у огорчење, да политичке слободе не смеју значити слободу убијања политичких противника, да заслужена казна треба да стигне кривце, али да, нажалост, јавно мњење иде даље и тражи да само друштво уђе у акцију, што је, према мишљењу листа, незаконито, да то води ка грађанском рату. (*Slobodna tribuna* 31. VII 1921, Јован Бањанин *Против грађанског рата*)

⁸¹ *Демократија* 24—27, VII 1921, *Народна жалост*, *Одјек народног бола*

⁸² *Демократија* 24. VII 1921, *Још*

⁸³ *Политика* 24. VII 1921, *Лађа тоне*. — Очигледно да је *Политика* акцептирала све мере противу комуниста, па чак и то да и народни посланици ако су комунисти могу да буду конфинирани, и без суда и одлуке Народне скупштине, само ако постоји претпоставка о могућности да је КПЈ умешана у атентат.

⁸⁴ *Политика* 21. VII 1921, *Комунистичке интриге у војсци*

у нашој земљи после атентата, најбоље показује овај став из једног чланка г. Спалајковића у радикалном *Новом животу*. Г. Спалајковић пише: „Наше или њихове главе. Тако се поставља проблем. Борба није више идејна, него физичка.“ (Св. 5. стр. 257).⁸⁵

Чим се сазнало за убиство М. Драшковића, 21. јула, у Загребу је националистичка омладина приредила велике антикомунистичке манифестације. Загребачким улицама све до поноћи поворка раздражене омладине викала је „Доле убице! Доле комунисти! Слава Драшковићу!“⁸⁶

Спровод Драшковићевог тела вршен је уз највеће државне почасти из Делница преко Огулина и Загеба за Београд.⁸⁷ У Загребу, како бележи *Самоуправа*, спровод је био управо краљевски. Говор који је у славу Драшковића одржао др И. Рибар, председник Парламента, био је један од најлепших и најдирљивијих говора који је др Рибар изговорио.⁸⁸ Пошто је на перону загребачке железничке станице завршено опело пред официрским кором и једним одељењем војске, омладина и грађанство приредили су манифестације против комуниста, франковаца и сепаратиста. „Пред редакцијама *Обзора*, *Хрвата* и *Јутарњег листа* дошло је до великог метежа због тога што су ови листови сву кривицу за атентате свалили на централну управу која тобоже води партизанску политику“, — писала је *Политика* износећи у даљем тексту о току демонстрација, разбијању прозора на слановима франковаца и о сукобима демонстраната са комунистима и франковцима.⁸⁹ Те демонстрације су се, према оцини *Слободне трибуне*, „изродиле у демострације против свих политичких противника. Демонстранти су самовољно затварали јавне локале. Било је и случајева разбијања. Демонстрирало се чак и против Жидова. Каквог смисла, каквог оправдања имају ове демонстрације у Загребу у вези са атентатом који је извршио један Муслиманин из Босне, а наручио, колико се онда знало, један Србин из Босне, обадва комунисти. Каквог права има омладинада затвара јавне локале? Зар то није рушење ауторитета државне власти?“⁹⁰

⁸⁵ Др Сима Марковић пред судом, 47. — У овојој антикомунистичкој заслепљености многи листови нису имали ни мере на критерија. Београдски *Балкан*, на пример, још и у септембру 1921. (11. IX 1921) у напису *У албуму г. Прибићевића* постицао је на поштравање мера против комуниста критикујући министра унутрашњих дела да он штити комунисте. У напису *У гнезду комунистичком* у истом броју протествовао је што је у Вуковару ухапшено само три комуниста, док се у напису у истом броју *Полиција Св. Прибићевића* наводи да је довољно само да изјави неки комуниста да прелази у демократску странку, па да нађе себи уточиште и поставља питање: „Да ли се овако ради у борби против комуниста?“ Имајући пред очима последице атентата, Т. Кацлеровић је у својим мемоарским белешкама подвлачио да „подвизи“ Стејића и Алиагића нису били херојски у односу на раднички покрет и да им раднички покрет не може бити благодаран, јер су ти атентати били у ствари атентати на раднички покрет и они су га убили (АИРПС, збирка Т. Кацлеровића, сапн. 351).

⁸⁶ *Политика* 22. VII 1921, *Милорад Драшковић*

⁸⁷ У Делницама су над мртвим телом М. Драшковића говорили поред других и Министар унутрашњих дела Св. Прибићевић и председник Народне скупштине др Иван Рибар. У Огулину истакнуте су црне заставе у знак жалости. (*Демократија* 24. VII 1921, *Народна жалост*. + *Милорад Драшковић*)

⁸⁸ *Самоуправа* 24. VII 1921, *Погреб г. Драшковића*

⁸⁹ *Политика* 23. VII 1921, *Синоћне манифестације у Загребу*

⁹⁰ *Slobodna tribuna* 31. VII 1921, *Demonstracije u Zagrebu*

У Бања Луци су 24. јула 1921. приређене антикомунистичке манифестације. На главном тргу говорили су Коста Мајкић и професор Бијелић, радикали. Мајкић је тада тврдио да су Срби пристали из толеранције и ради страног света да се држава зове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а професор Бијелић је говорио како су комунисти отровали и Дражу Павловића, Косту Стојановића, Миленка Веснића и војводу Живојина Мишића. „После ових харангерских говора разумљиво је да је дошло до изгреда. Разбијени су прозори на хрватском друштву „Нада“ ма да је и Хрвата било у поворци. Једнако су разбијани прозори на хрватским кућама и жидовским дућанима. Уништена је радничка конзумна задруга, ма да нема везе са комунистима. Демолирана је кућа комунистичког посланика Ластрића.“⁹¹ У Сарајеву је 22. јула 1921. такође одржан протестни митинг грађана против терористичке акције комуниста, на коме се захтивало да власти стану томе на пут. Поворка од више хиљада људи дошла је пред зграду Земаљске владе, где је одржано неколико говора.⁹² Сутрадан, 23. јула, дошла је пред зграду Земаљске владе поворка железничара — националиста која је демонстрирала против комуниста и њихових „терористичких рела“.⁹³

Чим су стигле вести о убиству Драшковића, у Сплиту је националистичка омладина приредила кроз град демонстрације против комуниста.⁹⁴ Група од око 80 националиста демолирала је бараку Радничког спортског клуба „Југ“, извукла његову црвену заставу и јавно је спалила, затим је отишла у стан Вицка Јеласке, познатог комунисте, где је вршила злостављање његове породице. Комунисти су одмах организовали отпор, формирали групе и каменицама засули националисте. Том приликом су ранили предводника орјунаша Берислава Анђелиновића, а затим их разјурили.⁹⁵ Исте ноћи полиција је извршила хапшење великог броја комуниста.⁹⁶

Сахрана Милорада Драшковића извршена је у Београду 24. јула 1921. уз највише државне почести. „Београд није запамтио овако величанствен погреб. Цела варош, свака кућа била је окићена црном заставом. Сви становници Београда, све корпорације, цела околина

⁹¹ *Slobodna tribuna* 3. VII 1921, *Neredi u Banja Luci*

⁹² *Политика* 24. VII 1921, *Сарајево против комуниста; Самоуправа* 24. VII 1921, *Митинг у Сарајеву; Jugoslovenski list* (Сарајево) 23. VII 1921, *Манифестације у Сарајеву против комуниста; Народно јединство* 23. VII 1921, *Сарајево против непријатеља отаџбине*. — На томе митингу један од говорника је наглашавао да су комунисти хтели да побију прве људе и позивао је владу и парламент да предузму енергичне мере против „зликовачки настројених индивидуа“. Један народни посланик, који је такође говорио на митингу назвао је комунисте „скупом зликоваца“ наглашавајући при том да се држава налази пред дилемом: „или ће комунизам њу уништити или она комунизам“. У резолуцији која је тада усвојена изречена је осуда владе и парламента због „милитарности према комунистима“.

⁹³ *Политика* 25. VII 1921, *Сарајевски железничари; Самоуправа* 26. VII 1921, *Железничари против комуниста*

⁹⁴ *Политика* 22. VII 1921, *Безумље сплитских комуниста*

⁹⁵ АРПЈ, О — Б/1, Иво Баљкаш „Историја КПЈ од 1919—1941. на подручју котора Сплит“ (у рукопису), 29; *Политика*, је (22. VII 1921) забележила да су демонстранти испалили у помилу света и неколико револверских метака.

⁹⁶ *Покрет* 23. VII 1921, *Крв у Сплиту*

Београда, све чиновништво и војска изишли су да одају последњу пошту. Цео простор од 'Славије' до 'Лондона' био је пун народа.⁹⁷

Сутрадан по Драшковићевој погибији, 22. јула 1921. одржана је у Београду, у просторијама Београдске општине, конференција „представника свих редова грађанства“, на којој се претресало питање о организацији великог антикомунистичког митинга и одлучено да се митинг сазове у недељу, 24. јула поподне на Теразијама.⁹⁸ Сва београдска штампа на првим страницама објављивала је позив „Одбора грађана“ за овај „велики народни митинг“.⁹⁹ Поводом митинга *Самоуправа* је писала да се неодољива неман комуниста увлачи у све друштвене слојеве и позивала: „Забораavimo сталешке, партијске и личне страсти! [...] Отаџбина је у опасности! [...] Одупримо се злочинцима, развратницима, одупримо се лудилу заведених!“¹⁰⁰

На митингу у Београду, на Теразијама, учествовало је око 20.000 грађана,¹⁰¹ што је, ако је цифра приближно тачна, једна шестина тадашњег становништва Београда. „Од септембра 1908, од оних дана када је анексија Босне и Херцеговине усталасала целу нашу земљу“ — бележила је *Политика* — „Београд није никада видео више скупљеног света као јуче, света одушевљенијег ни одлучнијег који је, као некада, на овим историјским скуповима, имао исту мисао и исту жељу,

⁹⁷ *Демократија* 6. VII 1921, *Погреб Милорада Драшковића*. — Поворка се кретала од Официрског дома до Саборне Цркве; а затим поред Универзитета, преко Теразија на Ново гробље. Одржано је низ говора. У Саборној цркви говорио је Љубомир Давидовић, председник Главног одбора Демократске странке, истичући да је Драшковић пао за отаџбину, да је са друговима у влади издао Обзману, да је својом крвљу откупио потоке туђе крви. На гробљу је др Коста Кумануди, министар финансија, истицао да ће име Милорада Драшковића бити забележено у историји, као име спасиоца отаџбине. Милан Рајић, председник Студентског демократског клуба, је говорио: „Ми, твоја омладина [...] закљичемо се [...] да ћемо за твоје принципе водити неустрашиву и неумитљиву борбу [...] Ми сви, колико нас је за твојим ковчегом, дајемо ти реч, драги учитељу, да ћемо повести борбу до истраге, против свега и против свију који хоће да руше државу створену костима и на послетку запечаћену и твојом племенитом крвљу.“ (*Демократија* 26. VII 1921, *Над гробом Милорада Драшковића*). У Саборној цркви говорио је министар правде Марко Ђуричић у име Радикалне странке, наглашујући да је неопходно да се удруже разне политичке партије за борбу против комуниста, (*Самоуправа* 26. VII 1921, *Говор г. М. Ђуричића*) и др. Вој. Јањић у име Народне скупштине (*Самоуправа* 26. VII 1921).

⁹⁸ *Политика* 23. VII 1921, *Сутрашњи митинг*

⁹⁹ Под називом „Грађани и грађанке Београда“ у прогласу се каже да је демонска и разорна акција комуниста, којима је ова земља све дала, ушла у акутну фазу. „Крајњи је тренутак да наша витешка престоница да знак за узбуну свих оних синова ове земље који је воле, који за њену слободу и самосталност живе [...] Више је него дванаести час да овај јунак град [...] отпочне борбу против залуђених изрода, који се зову комунисти [...]“ (*Политика* 24. VII 1921; *Демократија* 24. VII 1921; *Самоуправа* 24. VII 1921. — У својим мемоарским списима др Иван Рибар је забележио да су овај митинг у Београду организовали Народна одбрана с велетрговцем Радајковићем и Удружење четника с војводом Костом Пећанцем на челу (*Stara Jugoslavija i komunizam, Zagreb 1967*, 13 и 37). Пошто је управно на томе митингу донета одлука да се обнови организација Народна одбрана, то су на припреми митинга учествовали не Народна одбрана као организација, већ иницијатори за њену обнову.

¹⁰⁰ *Самоуправа* 24. VII 1921, *Народна одбрана*

¹⁰¹ *Самоуправа* 26. VII 1921, *Митинг на Теразијама*. — *Балкан* је писао (26. VII 1921) да је на митингу у Београду било до сто хиљада душа, што је, свакако нетачно, с обзиром да је Београд имао око 120.000 становника.

готов да за то заложу све своје снаге!“ *Политика* је, даље, бележила да су говори прекидани узвицима: „Доле убице! Дајте нам преки суд! Живела Обзнана!“¹⁰² На томе митингу усвојена је резолуција у којој грађани Београда изражавају своје најдубље огорчење према виновницима атентата на регента Александра и Милорада Драшковића; затим, дубоко убеђење да је циљ тих атентата да разоре здраве темеље нације. „Грађани позивају Краљевску владу и Народну скупштину да одмах употребе најенергичније мере против свих разорних антидржавних и разбојничких елемената: да донесу одмах законе о заштити државе, те да све непријатеље наше отаџбине у корену сатру.“ Даље, решено је да се оснује у целој земљи „Народна одбарана“, да се у њу учлане „сви синови наше отаџбине који живе за њу“ и да поведу борбу против ове „демонске подземне акције“. На крају, у резолуцији се позивају сви грађани да одмах створе национални блок, „који треба да прими у своје крило све наше патриотске странке“.¹⁰³

У низу места у унутрашњости земље такође су тих дана сазивани антикомунистички зборови на којима су националисти изражавали своје огорчење.¹⁰⁴ Сазивање антикомунистичких зборова и ми-

¹⁰² *Политика* 25. VII 1921, *Народна одбрана*. — Иван Рибар пише у *Političkim zapisima* (I, 1949, 135) да је председавајући на збору инжењер Радојевић, председник Орлуње, изабацио тада паролу: „Комунисту је слободно убити, јер то захтева сигурност државе и династије.“

¹⁰³ *Самоуправа* 26. VII 1921, *Митинг на Теразијама*; *Демократија* 26. VII 1921, *Митинг*; *Балкан* је (26. VII под насловом *Поклици на митингу*) цитирао поред осталог и следеће тада изваћиване пароле, да би тиме показао расположење маса: „Доле комунисти, доле убице, доле изроди, доле пљачкаши, доле терористи, доле Лењињови ученици, доле непријатељи државе, на вешала, на колац с њима, истребимо их, смрт свима њима, под нож.“

¹⁰⁴ Антикомунистички збор одржан је и у Земуну 29. јула 1921. уз учешће, како се наводи, 5.000 душа. (*Политика* 30. VII 1921; *Slobodna tribuna* 7. VIII 1921, *Slučaj Bertića*). У Новом Саду, тих дана су учитељи из свих крајева земље одржали манифестације за народно јединство а против комуниста (*Политика* 28. VII 1921, *Манифестација у Новом Саду*).

За 2. август 1921. у Новом Саду сазвала су представништва демократске и радикалне странке „велики народни збор свих пријатеља државног реда у Војводини“ (*Народно јединство* 1. VIII 1921, *Велики народни збор у Новом Саду*). У Пожаревцу протестни збор грађана против комуниста одржан је 31. VII 1921 (*Политика* 30. VII 1921, *Митинг у Пожаревцу*). У Осиеку приређен је 31. јула „Велики народни митинг“ којом приликом су „манифестанти“ оштетили неколико кућа, у којима станују комунисти и демолирали Раднички дом (*Политика* 1. VIII 1921, *Јуче у Осиеку*). Објашњење, које је *Политика* том приликом дала, да је Осиек био легло комуниста и да су се грађани до тада „морали покоравати комунистичком терору“, јесте директна подршка белотерористичког хира буржоазије, јер је свакоме било јасно да је и до атентата у Осиеку, као и у свим другим местима у земљи, постојала полиција, војска ил. у Панчеву на митингу против комуниста који је одржан 24. јула 1921. такође су захтеване оштре мере. (*Самоуправа* 29. VII 1921). У Тетову захтевано је предузимање строгих и хитних мера против комуниста (*Самоуправа* 29. VII 1921). У Бијељини на збору одржаном 26. јула усвојена је резолуција у којој се изражава жалост што су атентатор и његово друштво рођени у њиховој средини (*Самоуправа* 31. VII 1921). На митингу у Жагубици изражена је потпуна солидарност са митингом одржаним у Београду (*Самоуправа* 3. VIII 1921). На митингу у Босанском Новом, одржаном 26. јула 1921. грађанство је „без разлике вјере и племена усвојило резолуцију којом се осуђује начин борбе терористичке зликовачке дружине с Комунистичком партијом на челу“, и позива се влада „да се тргне из своје млитавости“ (*Самоуправа* 5. VIII 1921). На митингу у Босанској Крупци, захтевало се да се што пре донесе Закон о заштити државе и да се најрадикалније очисти чиновнички апарат од комуниста (*Самоуправа* 6. VIII 1921). У

тинга широм земље и усред Београда — који је пре мање од годину дана славио комунистичку победу на општинским изборима — значило је потпуни пораз Комунистичке партије Југославије и радничког покрета од свог организовања до тада. Трагедија је била утолико већа што је пораз доживљен без борбе, без отпора, без масовне акције.

Поводом београдског митинга загребачка *Slobodna tribuna*, с потписом Јована Бањанина, изрекла је свој критички став:

„Већ одавно се слушају код нас овдје ондје гласови о потреби да се оснивају некакве народне гарде. Већ дуго многим ватреним патриотима не да мира спавати слава талијанских фашиста. Спородично смо гледали чак и покушаје да се пријеђе у дјело. Послије Драшковића убиства тај је глас одјекнуо на многим странама Југославије. А у престоници у Београду састао се у недељу 24. јула велики збор грађана, који уз одобравање престониичке штампе, закључује да се оснује Народна одбрана, да поведе борбу против ове демонске и подземне акције народних непријатеља и туђинских агената, који доводе у питање крваво стечене наше народне тековине' [...] Каквим је духом била заданута акција народне гарде? Треба прочитати само неколико најватренијих гласова за ову окцију да се види куд би нас то одвело. *Балкан* 23. јула пише: „Закунимо се сви Срби, Хрвати и Словенци над мртвим тијелом Милорада Драшковића, да ћемо га осветити, да ћемо огњем и мачем из наше заједничке куће трепити њене непријатеље, макако се звали „ма какву маску на себи имали. Око за око, зуб за зуб! Срби, у свим крајевима ове лијепе и простране наше државе, организујте се у народне гарде, развијајте српску заставу, збијајте се у сложене редове'. Други дан *Балкан* доноси сличан апел под натписом: „Солунци, где сте! Отаџбина је у опасности'. Осјечка *Стража* 22. јула пише: „Учимо се од толико озлоглашеног Northuja! Под нож све што бољшевички мисли! Под нож жене и децу, да им ни помена не остане'.

Лозници митинг је одржан 7. VIII 1921 (*Самоуправа* 16. VIII 1921). У Требињу одржана је ванредна Скупштина „добровољаца“ на којој су осуђени атентати и захтеване житне и енергичне мере (*Самоуправа* 17. VIII 1921, *За одбрану државе*). У Мењаку прањани среза Посавског одржали су 14. августа 1921. митинг на коме су захтевали енергичне мере против комуниста (*Самоуправа* 19. VIII 1921, *За одбрану државе*). У Слатини присталице хрватске заједнице, демократске, радикалске и хрватске пучке странке одржали су 21. августа збор против комуниста (*Самоуправа* 30. VIII 1921). *Самоуправа* је истичала да само оштре мере могу учинити крај разорним елементима (*Самоуправа* 16. VIII 1921, *За умирење духова*).

На седници Народне скупштине 31. августа 1921. прочитане су резолуције грађана из Зајечара, Селца, Тузле, Зворника, Босанског Новог, Крушевца, Босанског Шамца, Бијељине, Љубљане, Брчког, Кавадара, и других места у којима се тражи ад се поводом атентата на Драшковића предузму потребне мере противу комуниста. (*Стен. бел. Народне скупштине* под. I, бр. 4, IV, ред. саст. 1. августа 1921).

Сарајевско *Народно јединство* (22. VII 1921, *Атентат на Министра Драшковића*) бележило је да из читавог Баната и Бачке стижу вести о одржаним или припреманим протестним митинзима противу комуниста. *Демократија* је (24. VII 1921) јављала о одјецима народног бола у Бијелом Пољу, Младеновцу, Жагубици, Шибенику, Херцег Новом, Горњем Милановцу, Аранђеловцу, Крагујевцу. *Hrvatska zajednica* јављала је из Брода (13. VIII 1921, *Akcija protiv komunista*) да су радикали и демократи у Броду позвали писмом Хрватску заједницу и Хрватску пучку странку да са њима скупа учествују на збору и демонстрацијама против комуниста и да су они одговорали 11. августа да не пристају да учествују у тој акцији јер знају из искуства да се те акције извршу у прогоне против хрватских странака и лица, као што је то већ било у Земуну, Осјеку, Сарајеву, Загребу итд. Другим речима, мотив ових странака за неучествовање у акцијама против комуниста није неслагање са методима и сатвовима режима против комуниста, већ у томе што се акције против комунизма често извршу и у акције против ових противника владајућих странака.

Куд би довела акција народних гарде, ка дје воде елементи који овако пишу? А такви се највише и одушевљавају за овај покрет [...] Југославија има довољно снаге да се одупре терористичкој акцији и да је угуши законитим средствима.¹⁰⁵

Slobodna tribuna и у свом наредном броју одлучно осуђује тежње за стварањем „белих гарди“, сматрајући да би то значило позив да се заузме борбени фронт против „супротне разорне стране и са истим начином безобзирне борбе и терора прихватити лудачку борбу коју је противничка страна изазвала“. Државна власт морала би све мирно да гледа и тиме донекле би одобравала овај начин борбе. „Не оснивајмо гарде белог терора, не изазвијајмо братоубилачки рат, не распаљујмо страсти и мржњу, него подижимо националну свест.“¹⁰⁶ *Slobodna tribuna* је, дакле, увиђајући сву штетност оснивања националистичких и фашистичких организација, била одлучно против тога, али ни она није полазила од претпоставке да атентати нису дело партијског вођства већ појединих подивљалих комунистичких група, на које управо због полицијског терора вођство КПЈ није више могло да врши онај утицај који је вршило до Обзнане, тј. да су и ти атентати у крајњој линији плод Обзнане.

Грађанско јавно мњење је до тих атентата било уздржано по питању да ли је моменат за доношење противградничких закона или не. После тих атентата створена је ситуација у којој је Парламент с лакоћом и огромном већином излазио у сусрет најреакционарнијим круговима под видом „да се избегну сукоби између Парламента и народа“.¹⁰⁷ Каква је психоза владала у земљи у време извршених атентата може се видети и из речи др Момчила Иванића, радикалног дисидента, које је изговорио у Народној скупштини 2. августа 1921. „Имамо једну психозу, јер су збиља страшне ствари ови атентати, имамо једну психозу у народу и у земљи [...] зато, господо, што постоји данас психоза у погледу целе ове комунистичке афере и зато, господо, што многи, наивни људи не умеју да разликују праву опасност, ја морам да кажем још следеће: ја морам да кажем да је за осуду, за најодлучнију осуду ово што се изразило у атентатима. Али сем овог анархизма одозго ми имамо, господо, и морамо да осудимо исто тако одлучно и анархизам одозго, то је анархизам који је почео од фамозне Обзнане.“¹⁰⁸

¹⁰⁵ *Slobodna tribuna* 31. VIII 1921, Jovan Banjanin, *Protiv građanskog rata*

¹⁰⁶ *Slobodna tribuna* 7. VIII 1921, J. U. Bijele garde

¹⁰⁷ *Стен. бел. Народне скупштине*, год. I, бр. 4, IV ред. састанак, 1. VIII 1921.

Режим је од маја 1920. настојао да се донесе законска основа против радничког покрета и у том циљу припремио „Пројекат закона о реду и раду“, средином 1920. године, а у првој половини 1921. покушано је да се донесе Уредба о заштити државе. О томе шире видети у раду Бранислава Глигоријевића *Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Istorija XX veka*, (zbornik radova) X, Beograd 1969, 247—284.

¹⁰⁸ *Стен. бел. Народне скупштине*, год. I, бр. 5, V ред. саст., 2. VIII 1921.

О степену наелектрисаности атмосфере после атентата на Милорада Драшковића види се и из уводника *Социјалистичких радничких новина (Варњики у барут)*, 24. VII 1921) у коме се каже: „Атентат на Регента био је већ створио упаљиву атмосферу. Али чињеница што је то био први атентат и што није успео, он није толико узбуђивао и узнемиравао духове. Али сада, када је дошао други атентат, и то успео, [...] — узбуђење и узнемиреност

Кад говоримо о антикомунистичкој кампањи, коју је режим отпочео на широком фронту Обзнамом, нужно је уочити да је та кампања вођена под паролом: „Не дајмо комунистима да униште државу, они су антидржавни, анационални елементи.“ „Није то главна ствар што се гони Комунистичка партија, говорио је у Парламенту 2. августа 1921. комунистички посланик В. Фабијанчич, него се данас на зборовима и акцијама Народне одбране у земљи свуда пребацује да су то антидржавни елементи, да су анационални елементи, да су то издајници државе, да су то аустријанци, да су то Хортијеви плаћеници итд.“ Фабијанчич је даље изложио да то није тачно, наводећи за себе да је годинама самопрегорно радио, упркос опасностима, на стварању заједничке југословенске државе.¹⁰⁹ Други комунистички посланик Влада Марковић на истој седници Народне скупштине такође је доказивао свој патриотизам, наглашујући да је под Мађарима лежао четири године у затвору и да је у рату изгубио оца и два брата.¹¹⁰ Још у априлу 1921. Милорад Драшковић је импутирао комунистичком посланику Љуби Радовановићу како је у току изборне кампање у циљу постизања успеха код елемената који су били против Југославије узвикивао паролу „Живела Аустрија“. Секретар КПЈ др Сима Марковић одбацио је с индигнацијом ту „имфамију и клевету“, указујући да су два брата Љубе Радовановића погинула у рату за стварање заједничке државе.¹¹¹ Није случајно овакво реаговање комунистичких посланика. Са етикетом „анационални“ није се могло прићи масама, није се могао уживати углед у друштву. С друге стране, комунисте је то болело, јер су комунисти, борећи се за рушење капитализма, остали дубоко привржени народним идеалима и поносни на остварене резултате једне циновске борбе за народно уједињење.

достигли су врхунац. Целокупно грађанство јубухвањено је једним расположењем против комуниста какво се тешко и ретко појављује у политичком животу и које посећа и на антирпске дане 1914. у Аустро-Угарској. Из свију крајева стижу захтеви да се заведу најенергичније мере. Заједнички грађански зборови почињу се одржавати у свим местима. Свуда се почињу оснивати народне гарде. Целокупно грађанство осећа се једнодошно и заборавља досадашње партијске разлике. По свим знацима, предстоји једна велика акција целокупног грађанства и свију грађанских партија, која би имала да помаже изванредне мере владе које се припремају.“

У тој општој хајци на комунисте, у Загребу су комунисте Волф, Хорватин и Цвијић захтевали, према писању штампе, од шефа забречачке полиције да им пружи полицијску заштиту јер су им угрожени животи (*Политика* 23. VII 1921, *Комунисте беже под скут полиције; Демократија* 26. VII 1921, *Како су опрезни*).

¹⁰⁹ *Стен. бел. Народне скупштине*, год. I, бр. 5, V ред. саст., 2. VIII 1921. — Своје излагање В. Фабијанчич је завршио речима: „Ја тврдим да ми најбоље и најпоштеније волимо јову земљу, и као такви хоћемо слободно ићи пред суд.“ Управо и на тој истој седници Народне скупштине много је напада управљено против комуниста због наводне њихове анационалности и антидржавности. Иван Держић, народни социјалиста, на пример, називао је тада комунисте „агентима Мађарске, Немачке и других елемената“. (*Политика* 3. VIII 1921, *Комунистички посланици издати суду*)

¹¹⁰ *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 5, V ред. саст., 2. VIII 1921

¹¹¹ *Стен. бел. Уст. скупштине*, год. I, бр. 6, XIII ред. саст., 8. IV 1921

На „Видовданском процесу“ Ф. Филиповић је побијао тезу државног тужиоца да су комунисти велеиздајници наглашујући да су још 1910. године они на Балканској социјалистичкој конференцији усвојили резолуцију у којој су истицали потребу југословенског народног јединства, да је КПЈ у манифесту усвојеном на Вуковарском конгресу нагласила да ће она остати на бранику народног јединства и да то није шупља фраза. (Filip Filipović, *Izabrani spisi*, II, Beograd 1962, 525)

Одмах по извршеном атентату на Милорада Драшковића грађанска штампа је писала по да Загребу круже вести да су последње припреме за овај атентат учињене на једној седници одржаној у Загребу за време бављења Живота Милојковића, члана Извршног одбора КПЈ.¹¹² Поводом ових вести Ж. Милојковић је упутио редакцији *Политике* исправку у којој наводи да је заиста пре десетак дана био у Загребу приватним послом на један дан, али да није тачно да је тамо одржао било какву конференцију или седницу, а најмање такву на којој су извршене последње припреме за атентат на Драшковића.¹¹³ Вести овакве врсте, којима је у то време врвела грађанска штампа, спадају у категорију полуистина, које је баш због тога што има у њима и нешто истине теже демантовати и опасније су од голих лажи. У овом наведеном примеру тачан је податак да је Милојковић одлазио у Загреб. Циљ одласка у Загреб био је убеђивање Херцигоње да треба да се одустане од било каквих атентата. Милојковић у свом демантију није ни по коју цену смео да помене да је имао било каквог контакта са појединцима из групе која је припремала атентат на М. Драшковића, јер би то било погибелно за Извршни одбор КПЈ, чији је он био члан.

Одмах после извршеног атентата на Милорада Драшковића под удар режима дошао је Клуб комунистичких народних посланика, који, истина, није могао бити укинут, али су му зато стављане различите сметње у раду. Према писању *Политике* (25. јула 1921.) председник Народне скупштине др Иван Рибар издао је наредбу да се затвори соба која је била дата комунистичким посланицима „али у којој је до сада било легло целе комунистичке акције“.¹¹⁴ Та просторија је после извршене преметачине запечаћена, а комунистичким посланицима је стављена на употребу собица која је дотле служила за кување кафе и чаја за радикалске посланике. „Ова собица је била једна, чађава и мрачна, тако да је преко целог дана морала горети светлост, а од намештаја имала је један већи небојен сто и три небојене клупе.“¹¹⁵ Тада је такође издато и наређење да претресају посланике приликом уласка у Скупштину, како би се утврдило да ли неко носи оружје са собом, те да не би дошло до разрачунавања оружјем.¹¹⁶

Хајка против комуниста унела је пометњу у партијске редове, претрашила знатан број комунистичких посланика, међу којима Милана Недића, у то време секретара Комунистичког посланичког клуба, који је, према писању Т. Кацлеровића, два дана после хапшења Филипа Филиповића, Владимира Чопића и Николе Ковачевића напао ове ухапшене комунистичке посланике и партијске функционере у уводнику београдског дневника *Новости*. Триша Кацлеровић, као председник Комунистичког посланичког клуба, одмах је категорички, насамо, захтевао од Недића да тражи од листа *Новости* да донесе исправку ове изјаве, што је Недић затим и учинио.¹¹⁷ Када је у Скуп-

¹¹² *Политика* 23. VII 1921, *Хапшења у Загребу*

¹¹³ *Политика* 25. VII 1921, *Лични послови Ж. Милојковића*

¹¹⁴ *Политика* 26. VII 1921, *Комунистички клуб*

¹¹⁵ Т. Кацлеровић, *Обзнана*, Београд 1952, 71

¹¹⁶ *Политика* 26. VII 1921, *Комунистички клуб*; *Покрет* 27. VII 1921, *Комунисти у Скупштини*

¹¹⁷ АИРПС, збирка Т. Кацлеровића, сигн. 351. — У листу *Демократија* (5. VIII 1921) каже се да је 4. августа у *Новостима*, објављена изјава Милана

штину прочитан предлог Закона о заштити државе, 30. јула 1921, секретар Народне скупштине Војислав Јањић саопштио је да је комунистички посланик др Драгутин Владисављевић поднео оставку на свој мандат за округ пиротски.¹¹⁸ Влада Марковић, комунистички посланик, поднео је тих дана усмену и писмену изјаву Радикалском клубу да ће приступити њима и да напушта Комунистичку партију, али је тражио да не буде ухапшен и да му се сачува посланички мандат.¹¹⁹ Он је у Народној скупштини, када се одлучивало о захтеву да се сви комунистички посланици изруче суду, у своме говору једино себе бранио да није умешан у атентат, наглашујући своје заслуге у борби против прочишћавања српске нације Мађарима.¹²⁰

У Комунистичком посланичком клубу настала су код једног дела посланика колебања, пометња, тежња да се извуку од одговорности. *Демократија* је писала 28. јула 1921. да је један комунистички посланик дао оставку на мандат и предложио да се Партија разиђе, да је други иступио из Партије и осудио њену терористичку акцију, док је трећи у Законодавном одбору, негирао сваку везу КПЈ с терористичким организацијама.¹²¹ Према писању крагујевачког *Новог покрета*, дванаест комунистичких посланика обратило се уочи доношења Закона о заштити државе шефу Радикалског посланичког клуба са жељом да ступе у Радикалску странку, с тим да се клуб заузме да им се не пониште посланички мандати, а да је Радикалски клуб ту понуду одбио.¹²² О томе да се један део народних комунистичких посланика нудио радикалима да пређе у њихову странку, писао је и Триша Кацлеровић у брошури *Обзнана*. „Друга два комунистичка посланика, Етхем Булбуловић и Данко Медунић, одрекли су се Партије и изјаснили се за Муслиманску партију, с тим да им се сачувају мандати. Комунистички посланик Богдан Стојадиновић такође је поднео писмену оставку на посланички мандат, само што је није предао коме треба, председнику Конституанте, већ је поднео Управи града Београда.“ Кацлеровић даље износи да му је познато да су 24 комунистичка посланика после Закона о заштити државе дезертирале из Партије.¹²³

Недића, секретара Посланичког клуба КПЈ да Комунистичка патрија није имала ничег заједничког са атентатима. Могуће да се у својим сећањима Т. Кацлеровић пребацио за месец дана унапред, повезујући случај Милана Недића аз догађаје који су наступили као последица атентата на Регента уместо за догађаје који су наступили после атентата на Драшковића и доношења Закона о заштити државе.

¹¹⁸ *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 3, III ред. саст., 30. VII 1921; Т. Кацлеровић, *Обзнана*, 74 — *Политика* је забележила да је др Владисављевић истовремено са оставком на посланички мандат поднео предлог вођству Комунистичке странке, да се комунистичка странка растури и да сви комунистички посланици положе своје мандате (*Политика* 27. VII 1921, *Оставка др Владисављевића*).

¹¹⁹ Т. Кацлеровић, *Обзнана*, 74

¹²⁰ *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 5, V ред. саст., 2. VIII 1921

¹²¹ *Демократија* 28. VII 1921. — У тексту се не помињу имена посланика.

¹²² *Нови покрет* 9. VIII 1921, *Комунистички посланици хтели су да ступе у радикални клуб*

¹²³ Т. Кацлеровић, *Обзнана*, 74 и 75. — Према писању *Политике*, посланик Булбуловић је приликом иступања из КПЈ изјавио да се она огрешила својим радом о комунистичку доктрину и да он због тога напушта странку (*Политика* 27. VII 1921, *Оставка др Владисављевића*). Такав мотив напуштања КПЈ могао је само да појача сумњу јавности да је руководство

Ови подаци неумитно потврђују истину о поразу комунистичког покрета не само у организационом, већ и у моралном погледу. Љага која је пала на руководство радничког покрета није се могла лако демантовати. Беспомоћност је обесхрабривала, сламала духове од врха Партије до најнижих форума и чланова. Бојазан од последица припадности комунистичком покрету, било због опасности хапшења, протеривања у родно место или отпуштања из службе, доводила је до јавног изјашњавања појединаца и група да више не припадају Комунистичкој партији.¹²⁴ У време најжешће хајке против комуниста и свих који су симпатисали револуционарни раднички покрет, глас вођства КПЈ није се чуо, све до скупштинских седница, кад је на дневном реду било усвајање Закона о заштити државе, изузев што је Главни орган Корошчеве Клерикалне странке *Slovenec* пренео из бечке штампе проглас Централног извршног одбора Комунистичке партије Југославије упућен пролетаријату целог света.¹²⁵

У насталој политичкој ситуацији влада је схватила да је наступио веома погодан моменат када може лако да оствари дефинитивну забрану рада Комунистичке партије Југославије, те је зато убрзала мере за доношење одговарајућег закона, без обзира да ли ће бити или не у складу са Уставом. Одложила је сва текућа питања која нису била у тесној вези са извршеним атентатима и мерама против КПЈ. Председник владе Пашић је већ сутрадан по атентату на Драшковића, 22. јула 1921, сазвао седницу владе на којој је заступник министра унутрашњих дела Хинко Кризман поднео извештај у вези с овим атентатом, а затим се расправљало о мерама које треба у земљи предузети „против терориста“. Одлучено је да се одмах у Београд позову Светозар Прибићевић, министар унутрашњих дела, Марко Трифковић и други одсутни министри да би могли да заједнички предузму мере“ против „револуционарних елемената“.¹²⁶ Сутрадан, 23. јула 1921. пре подне одржана је нова седница Министарског савета на којој је решено да се проучи нацрт „Уредбе о заштити јавног поретка и државе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“, коју је израдио сам Драшковић, а која је била одбачена у Скупштини. Решено је да се „замоли“ председништво Народне скупштине да позове чланове Законодавног одбора за 26. јули 1921. и да сазове Народну скупштину

умешано у атентате. *Социјалистичке радничке новине* (28. VII 1921) писале су да је сарајевски комуниста и косовски комунистички посланик Еджем Булбуловић дао изјаву у сарајевским новинама да „осуђује комунистички рад и да иступа из комунистичког посланичког клуба и из комунистичке партије“, да ће по свој прилици приступити Југословенској муслиманској организацији ако га буде хтела примити.

¹²⁴ У *Социјалистичким радничким новинама* од 6. VIII 1921. објављена је изјава крагујевачких професора Драгољуба Зекавице и Душана Трпковића и суплента Сретена Петровића да су они још крајем 1920. године престали да буду чланови КПЈ због личног неслагања са људима који су водили Комунистичку партију и због принципијелног неслагања са тактиком Партије. *Политика* је (7. VIII 1921) пренела ову изјаву указујући да је занимљиво да тек сада „ова господа, васпитачи омладине, то објашњавају“. Према *Политици* (30. VII 1921) и у Љубљани је неколико комунистичких вођа дало у грађанској штампи изјаве да иступају из КПЈ пошто су се уверили да су се у њу „увукли сумњиви и разбојнички типови“.

¹²⁵ *Политика* 26. VII 1921, *Корошец и комунисте*

¹²⁶ *Покрет* 23. VII 1921, *Политички дневник*

у ванредни сазив за 30. јули 1921. године.¹²⁷ Израда пројекта Закона о заштити државе завршена је од стране специјалног одбора 24. јула 1921. Пројекат је одмах послат у Париз, где је још увек боравио регент Александар, да би се с њиме упознао пре него што га Скупштина усвоји.¹²⁸

28. јула 1921. *Политика* је у уводнику цитирала већи број чланова из предлога Закона о заштити државе, а у самом поднаслову уводника нагласила да се пропаганда и помагање комунистичким идеја забрањује и кажњава смрћу.¹²⁹ Снажни таласи антикомунистичке опијености изгледа да су били доминантни, те је режимска штампа без бојазни могла да објављује предлог овог крајње реакционог закона. Ипак је уочи усвајања Закона, београдски лист *Трибуна* опомињао да је доношење таквих закона врло опасно, да се ствара један преседан на коме „будући реакционари имају бити захвални“, јер законе не примењују богови него људи. „Ми никада нисмо патили од рђавих закона, али смо увек патили од њихове рђаве примене.“¹³⁰ Други београдски дневник *Покрет* писао је, пред доношење Закона о заштити државе, да влада не може више рачунати са својом уставношћу, „јер су интереси државе и над Уставом“. Лист квалификује начин доношења овог закона као трик коме држава не би морала да прибегава да комунисте није пустила у Парламент,¹³¹ али не објашњава да ли је то она могла својевремено да осујети на основу закона или триком.

Двадесет шестог јула 1921. одржана је друга седница Законодавног одбора Народне скупштине (прва седница је одржана 3. јула 1921. и на њој је одлучено да се идућа седница одржи 1. августа 1921). Министар унутрашњих дела Светозар Прибичевић је изложио главне мотиве владе за хитно сазивање Законодавног одбора и том приликом поднео је Одбору законски пројекат о заштити јавне безбедности и поретка у држави. На овој седници је Живота Милојковић у име КПЈ дао изјаву о атентату на престолонаследника Александра и о убиству Милорада Драшковића.¹³² На трећој седници Законодавног одбора, 28. јула 1921, настављена је дебата о Закону о заштити државе. Министар Прибичевић је изложио владино гледиште о потреби доношења овог закона да би се „леgitимним средствима“ режим заштитио од „превратничких струја“, да не би држава морала на комунисте да шаље „живу силу“, јер би се тада комунисти „лепо провели“.¹³³ На

¹²⁷ *Демократија* 24. VII 1921, *Министарска седница; Покрет* 24. VII 1921, *Седница владе; Политика* 24. VII 1921, *Закон о заштити државе*. — Још пре атентата на Драшковића *Самострава* је (19. VII 1921, *Из скупштине*) бележила да је седница Законодавног одбора била заказана за 1. август 1921. али није назначено шта ће бити на дневном реду.

¹²⁸ *Политика* 25. VII 1921, *Регентово саучешће*

¹²⁹ *Политика* 28. VII 1921, *За одбрану државе*

¹³⁰ *Трибуна* 30. VII 1921, *За заштиту државе*

¹³¹ *Покрет* 29. VII 1921, Душан Николајевић, *Демократија и комунисти*

¹³² *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* 7. XI 1921, *Записник 2. седнице, Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*

¹³³ *Демократија* 30. VII 1921, *Говор Св. Прибичевића, министра унутрашњих дела на седници Законодавног одбора, 28. о. м.*

седници је вођена жива дискусија у којој су учествовали републиканац Јован Ђоновић, комуниста Триша Кацлеровић, радикал Настас Петровић, министар правде Марко Ђуришић, др Момчило Нинчић, Љуба Јовановић и Етбин Кристан.¹³⁴ На четвртој седници, која је одржана такође 28. јула 1921, у име КПЈ говорио је Живота Милојковић, који је наглашавао да се ни у једном броју *Радничких новина* не може наћи ниједан напис у коме се одобрава индивидуална акција или хвале терористичке методе. „Грађанска штампа шири култ атентатора и националних револуционара, а не комунистичка. Комунистичка партија не може бити одговорна за дело некога кога ни не познаје и који живи тамо у неком селу.“ Др Воја Маринковић у име земљорадничке групе је доказивао да је КПЈ изазвала Обзнану и Закон о заштити државе, др Урош Стајић је говорио да ће он гласати против овог Закона јер је у супротности са Уставом, а он се заклео на верност Уставу. Противу овог Закона говорио је и Јован Ђоновић у име републиканске групе. На петој седници, која је такође одржана 28. јула, говорио је посланик КПЈ Коста Новаковић, пошто је претходно председник Комунистичког клуба Триша Кацлеровић изјавио да комунистички посланици неће учествовати у дискусији када се пређе са начелне на специјалну дискусију. За пријем постојећег пројекта Закона о заштити државе у начелу гласало је 22 члана Законодавног одбора, 7 против (С. Миљуш, Т. Кацлеровић, Ј. Стефановић, К. Новаковић, М. Требињац, Ж. Милојковић и Ж. Цветковић, комунисти) и два уздржана (Е. Кристан, социјалдемократ и Јован Ђоновић, републиканац).¹³⁵

Отварајући 30. јула 1921. преподневни састанак Законодавне скупштине, председник др Иван Рибар је нагласио да је Милорада Драшковића убио „зликовац споразумно са својом зликовачком дружином“, „душевни и телесни болесник“, да су Драшковића убили „они који не воле нашу државу и наш народ“, „који хоће насилним путем [...] изменити постојећи правни ред у нашој држави“, који хоће „путем терора, немира и грађанских ратова, а помоћу наших спољних непријатеља, разорити столећима и сотглећима од најбољих наших синова изграђивану нашу државу“. Говорећи о Драшковићевим врлинама Рибар је нагласио да је он погинуо као војник на фронту од куршума сакривеног непријатеља у одбрани отаџбине.¹³⁶ На поподневном састанку Законодавне скупштине председник др И. Рибар прочитао је извештај Законодавног одбора у коме се каже да се ступањем Устава на снагу Уставни одбор претворио у законодавни, који предлаже, према чл. 133 Устава, да се прихвати законски предлог о заштити јавне безбедности и поретка у држави, који је усвојен у Законодавном одбору скупштине. У томе извештају се каже да се нова држава морала од свог почетка до тада да бори са једном пропагандом и акцијом која је себи ставила за циљ да насилним путем поведе државу „из данашњег облика у један други за који држи да је способан са човечанство“, да су се у ту акцију увукли сви они елементи „који нису желели оваква решења националног проблема у

¹³⁴ *Службене новине* 7. XI 1921, *Записник III седнице Законодавног одбора Народне скупштине*; *Покрет* 30. VII 1921, *Политички дневник*

¹³⁵ *Службене новине* 7. XI 1921, *Записник 4. и 5. седнице Законодавног одбора*

¹³⁶ *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 2, II ред. саст., 30. VII 1921

нашим крајевима а тако исто и племенског“. Да би постигли тај циљ, комунисти су се латили терористичке акције. „Задњи догађаји [...] доказују да мјере које су предвиђене у Обзнани нису довољне да заштите садашњи друштвени ред.“ У извештају се, затим, каже да је овај законски предлог уставан и да спада међу оне законе који се имају донети са скраћеном процедуром у смислу члана 133 Устава. Према овоме члану, сви закони који иду за изједначавање законодавства и управе има да се донесу и примене по краћој процедури. Законодавни одбор је, предлажући овај законски предлог, молио Скупштину да га у целости и непромењеног прими у смислу чл. 133 Устава „јер је задњи час да се стане на пут немани која прети нашем друштву, нашој народној заједници.“¹³⁷

После тога је известилац Законодавног одбора Народне скупштине Фехим Курбеговић прочитао текст предложеног Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.¹³⁸

Првог августа 1921. Министар унутрашњих дела Светозар Прибићевић је на седници Народне скупштине у свом експозеу о овом законском предлогу настојао пре свега да докаже да је пут који је влада изабрала за његово доношење „строга уставни“, јер члан 133 Устава прописује да пред Законодавни одбор долазе сви законски предлози који имају за циљ унификацију законодавства. „Пошто овај Закон обухвата целу нашу земљу, пошто се њиме мења кривично право у целој нашој земљи и пошто у извесном погледу то значи унификацију кривичног права, то је сасвим прописан пут био, када је овај законски предлог био упућен Законодавном одбору на претресање. Осим тога, овај законски предлог третира и материју која је била обухваћена познатом Обзномом, а Обзнана је решење Краљевске владе законодавног карактера са ограниченим роком трајања, решење које је узаконено прелазним наређењима Устава, па се стога и ревизија у смислу 133 Устава може свршити само у Законодавном одбору.“ Образлажући разлоге за доношење овог Закона министар Прибићевић је доказивао да комунисти хоће да насилним путем промене друштвени ред, а тај пут не може да буде без крви. Прибићевић, затим, да би поткрепио своје тврдње, прелази на цитирање из Лењинове књиге *Држава и револуција*, Бухариновог *Програма комуниста*, Филиповићеве брошуре *За Совјетску државу*, из *Улова за пријем у Комунистичку интернационалу* усвојених на Другом конгресу Комунистичке интернационале, итд. „Господа су овде, у Законодавном одбору, порицала да су справљала о пријему тих услова за Трећу интернационалу. Ја пак кажем да они чак нису сматрали за потребно да о томе питању дискутују.“ Прибићевић, потом, објашњава да први члан предложеног Закона „није ништа друго до рецепција односног Закона американског“, да је опасност од комунизма у нашој земљи непосреднија него у Америци, јер „ми смо пре свега географски много ближи Совјетској Републици из које црпу своју снагу и добијају наређења господа која воде нашу Комунистичку партију“. Потребу за доношење тог Закона Прибићевић поткрепљује и тиме да је КПЈ морала да има поред легалних и илегалне организације, да су атен-

¹³⁷ *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 3, III ред. саст., 30. VII 1921

¹³⁸ *Службене новине* 3. VIII 1921; *Стен. бел. Нар. скупштине*, год. I, бр. 3, III ред. саст., 30. VII 1921; *Комунистичка партија Југославије 1919—1941. Изабрани документи*, Загреб 1959, 51—56; I. Ribar *Stara Jugoslavija*, 175—180

тати извршени према признањима саучесника на основу наређења Извршног одбора КПЈ. „Данас, господо, јесте, ако није био раније, психолошки моменат за то да се такав Закон донесе, јер такав закон тражи читаво наше јавно мишљење, траже сви слободоумни и родољубиви елементи у нашој земљи.“¹³⁹

У дискусији поводом предложеног Закона посланик Стеван Бенин у име Земљорадничког посланичког клуба говорио је да осуђује сваки терор и насиље у политичкој борби било да долази одозго или одозго, да иако не полаже сву наду на заштиту отаџбине овим Законом, у принципу нема ништа против њега, већ само против његових појединих чланова који крше прописе самог Устава и омогућују злоупотребе и терор одозго. „Констатујемо да се посланички мандати, који су по Уставу законити, не могу поништити никаквим каснијим законом, нити икаквом Скупштинском резолуцијом. И ми смо зато да се комунистички посланици издају суду, да им се суди за сва кажњива дела, и тек по одлуци независног суда могу њихови мандати да дођу у питање. Констатујемо и то да су државне власти и изборни Закон дозволили да комунисти слободно изађу на изборе, да развију најбезобзирнију агитацију и против саме државе као националне тековине. И када су државне власти могле мирно гледати организовање и рад комунистичких тајних и јавних организација, када су могле мирно подносити да се и сви непријатељи наше отаџбине групишу у Комунистичкој партији, када су владајуће партије водиле заједничку борбу против Земљорадничке партије, као природног противника комунистичком покрету, онда би ми имали оправданог разлога да тражимо да се овом осуди разорни рад не само Комунистичке партије, већ и владајућих странака.“ Посланик Бенин је на крају изјавио да ће земљораднички посланици гласати за законски предлог, ма да се не слажу са члановима 4, 18. и 19. Закона.¹⁴⁰ Из овога се може довољно јасно видети да Земљорадничка странка, руковођена демагошким разлозима, критикује предлог Закона, „протестује“ против кршења Устава, а у ствари у целости прихвата Закон против комуниста, јер, како је њихов председник и изјавио у Скупштини, они су комунисте сматрали својим природним противницима на селу.

У име Клуба комунистичких народних посланика, Триша Кацлеровић је дао пред изгласавање Закона следећу изјаву:

„Закон о заштити државе који је пред нама, а против кога смо најодлучније, јесте један неуставан закон којим се ниште уставне одредбе о слободи, о личности, о правима грађана, о судству, о народним посланицима чији се мандати ниште. Он је увод у један режим белог терора, какав данас постоји само у Мађарској и Румунији, а који је срамота за цивилизовано човечанство. Овај закон није потпуно нов. Он је, у разним варијацијама, већ више пута долазио на дневни ред владине политике против комунистичког покрета као најјаче опозиције режима. Тражен је и очекиван само повод за његово доношење. И данашња радикално-демократско-муслиманска влада искористила је два скорашња атентата, које је наша Партија одлучно осудила, за повод да донесе закон против комунистичког покрета и против саме комунистичке идеје, забрањујући рад Комунистичке партије и под најтежим казнама онемогућавајући комунистичку пропаганду изједначивши је са анархистичком и терористичком.“

¹³⁹ Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 4, IV ред. саст., 1. VIII 1921; I. Ribar, *Stara Jugoslavija*, 37—42

¹⁴⁰ Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 4, IV ред. саст., 1. VIII 1921

Комунистички клуб одлучно протестује против тога изједначавања наше Партије са терористичким и анархистичким организацијама и поново наглашава да Комунистичка партија никад није имала никакве везе са терористичким и анархистичким организацијама, никада није такве организације стварала и никакве одговорности у томе правцу не може примити на себе. Анархистичка и терористичка, и уопште индивидуалистичка акција противи се принципима, тактици и пракси наше Партије.

Комунистички клуб констатује да овакав монструозан закон не постоји ни у једној земљи на које се влада позива као на углед, да уопште у тим земљама не постоје закони против комуниста, већ про-

Овим законом је већина проскрибовала мањину, једну целу партију, а то ће рећи, идеје, — случај непознат у парламентарном животу Европе. Општину, пак, овога закона не познаје ни један страни закон.

Овај закон уперен је директно и против економске борбе радничке класе. Опромном делу радничке класе забрањује се најсветије право за заштиту живота, забрањује се право штрајка.

За широко поље злоупотребе које овај закон омогућава властима које ће га примењивати и за све тешке последице његове неисправности односиће одговорност само влада, њена већина у Скупштини, која овај закон доноси и сви они који за овај закон гласају.¹⁴¹

Одмах затим Т. Кацлеровић је прочитао и следећу изјаву Централног извршног одбора Комунистичке партије Југославије:

„Комунистичкој партији Југославије онемогућено је силом Закона о заштити државе да дела. Централни извршни одбор Комунистичке партије и Клуб препоручују свима члановима партије и бирачима да остану верни комунистичком идеалу, да чувају присебност и хладнокрвност, да се не дају провоцирати и да се не дају наводити ни на какве индивидуалне или терористичке акције или личне освете које се противе принципима и тактици комунистичке партије. Комунистички покрет, као историјски покрет, не може никаква сила да уништи. Комунистичка партија има основе за своје постојање у објективним условима данашњег капиталистичког друштва и она ће се ускоро поново васпоставити, стати на ноге чврсто и продужити своју делатност на корист и за ослобођење народа: за комунизам. Све клевете, све лажне оптужбе против Комунистичке партије морају пасти у очима целог света.“¹⁴²

Читање ових изјава било је ометано честим увредљивим упадицама које су вршили посланици већине на рачун комунистичких посланика. „Терористи! Анархисти! Разбојници! Убице!“ — биле су много пута поновљене погрде. Председник др Иван Рибар морао је да опомене посланика др Гргина (због упадице „Ви сте разбојници“) да се налази у Скупштини, а не на улици.¹⁴³

У току дебате посланик Антон Сушник је, у име Југословенског клуба, доказивао нетачност тврђења Светозара Прибићевића, јер се члан 133 Устава не односи на предложени законски предлог, да он не спада у категорију Закона за изједначење, него је то сасвим нов Закон и по свом постанку и по својој садржини, те да он не може бити новела опште казненог законика, јер још није изједначен општи законик, и да већина одредби овог Закона и не спада у кривични законик, јер су политичко-административног значаја. Др Сушник је осу-

¹⁴¹ Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 4, IV ред. саст., 1. VIII 1921; I. Ribar, *Stara Jugoslavija*, 42—43

¹⁴² Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 4, IV ред. саст., 1. VIII 1921; I. Ribar, *Stara Jugoslavija*, 43—44

¹⁴³ Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 4, IV ред. саст., 1. VIII 1921

дио као нечувено насиље поништење посланичких мандата и изјавио да ће гласати против предложеног законског предлога.¹⁴⁴ У име Републиканске странке Јован Ђонових је тврдио да се овакав Закон не може донети по скраћеном поступку, јер је реч о потпуном новом Закону. Ђонових је указивао да се мандати посланицима не могу поништити пре судске осуде, да скупштине нигде у свету немају права да одузимају већ верифициране мандате. Наглашујући да се кандидатске листе званично не бележе као партијске, износио је да и кад би се усвојио овај противуставни члан овог Закона, места садашњих посланика морала би да се попуне са њихових листа, јер се други кандидати службено још нигде нису обележили као комунисти. Наглашавао је да комунизам као идеју треба одвојити од терористичке и револуционарне пропаганде, „јер има терориста и револуционара и ван комунизма“. Наглашава да „код нас није ново да се атентати везују за читаве странке“, што се касније редовно показује као неистинито, „као што може бити да није истина да је Комунистичка партија суделовала у атентатима и образовању терористичких организација. То треба, уосталом, да каже суд а не Скупштина“. Посебно критикује што Законом није предвиђена санкција за његову злоупотребу и занемарена насиља.¹⁴⁵ Недељко Дивац у име Клуба социјалдемократа, начинио је неколико замерки предложеном Закону, као нпр. бојазан да се не претвори у злоупотребу против радничке класе и да су неке од казни сувише строге.¹⁴⁶

После ове полемике приступило се поименичном гласању. Од присутних 244 посланика гласало је за овај Закон 190, против 54 посланика. Народна скупштина имала је тада укупно 419 посланика. Од 58 комунистичких посланика гласању је присуствовало само 34. Од 24 одсутна комунистичка посланика само је један мањи део био онемогућен да присуствује због тога што су неки били ухапшени или се налазили ван земље.¹⁴⁷ Тако је Закон о заштити државе усвојен од стране Народне скупштине 1. августа 1921. На основу овлашћења Регента Александра, који је Законе проглашавао у име Краља Петра I, краљевска влада Николе Пашића прогласила га је и објавила 2. августа. Већ 3. августа 1921. Закон о заштити државе је обнародован у ванредном броју *Службених новина*.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Исто

¹⁴⁵ Исто

¹⁴⁶ Исто

¹⁴⁷ Исто — Т. Кацлеровић, *Обзнана*, 77; *Демократија* 3. VIII 1921, *Законодавна скупштина*; *Самоуправа* 3. VIII 1921, *Заштита државе*; *Политика* 2. VIII 1921, *Од данас*; *Покрет* 3. VIII 1921, *Скупштина и комунисти*; Иван Рибар у књизи *Jugoslavija i komunizam* (стр. 44) омашкоме је навео да је гласало свега 244 посланика од укупно 315, уместо „од укупно 419 посланика“. Народна скупштина тек у сазиву од 1927. имала је 315 посланика. Осим комунистичких народних посланика против овог Закона гласали су и социјалдемократи Недељко Дивац, Рудолф Полоух, Филип Косовар, републиканац Јован Ђонових, демократ Драгољуб Васић, противевац — радикал др Момчило Иванић, сви присутни чланови Народног клуба Марка Лагиње и сви присутни чланови Короччевог Југословенског клуба, док су земљорадници Јован Јовановић и Аврамовић, и поред изјаве у којој су осуђивали тај Закон, ипак за њега гласали „јер су мрзели комунизам“ (АИРПС, Зборник Т. Кацлеровића, ситн. 353).

¹⁴⁸ *Службене новине*, ванредни број 170, А, 3. августа 1921. — У *Прегледу историје СКЈ* (Београд 1963, 84) каже се да је Народна скупштина 2. августа 1921. донела Закон о заштити државе. Заиста је Закон о заштити

Реакционарни, противграднички карактер овог изузетног закона огледа се нарочито у његовом првом и другом члану. По тачци 1. члана 1. овог Закона, као злочинства сматраће се писање, издавање, штампање и растурање књига, новина, плаката или објава којима се иде на то да се ко подстакне на насиље према државним властима, угрози јавни мир или доведе у опасност јавни поредак. Ово важи и за сваку писмену или усмену комунистичку или анархистичку пропаганду. Овај члан има још шест тачака. По члану 2. овог Закона, онај ко учини ма које од кривичних дела изложених у члану 1. казниће се смрћу ил робијом до 20 година, а они који знају да се припремају злочини изложени у члану 1. па о томе на време не изведе државну власт, казниће се робијом до 20 година. У циљу бржег и лакшег утврђивања кривице, допуштено је надлежним властима да претрес врше и ноћу, ако то захтева прека потреба. Овако драстичне одредбе имале су пре свега за циљ да застрашујуће делују на све дотадашње чланове КПЈ и активисте у револуционарном радничком покрету и да омогуће државним органима, полицији и судовима, да строгим казнама онемогуће илегалну активност Комунистичке партије Југославије.

Тако се Законодавна скупштина, у коју је претворена Уставотворна скупштина 2. јула 1921, уместо да се састане тек 20. октобра 1921. састала крајем јула те године и усвојила 1. августа 1921. противграднички закон, један од најреакционарнијих закона у тадашњој Европи, који је већ 2. августа 1921, на основу овлашћења, потврдио у име одсутног Регента Министарски савет. Четвртог августа 1921. Скупштина је уважила оставку дра Драгутина Владисављевића на посланички мандат, а поништени су мандати и осталих комунистичких посланика, укључујући и мандате Владе Марковића, Данка Мадунића и Етхема Булбуловића, који су изјавили да иступају из КПЈ.¹⁴⁹ О поступку одузимања мандата комунистичким посланицима изложићемо нешто шире.

Тридесетог јула 1921. односно на истој седници Народне скупштине на којој је поднет предлог Закона о заштити државе, секретар

државе настао 2. августа, али Народна скупштина је усвојила овај Закон 1. августа. Према члану 46. Видовданског устава, Законодавну власт вршили су заједнички краљ и Народна скупштина. Министарски савет је 2. августа прогласио и објавио овај Закон на основу овлашћења, које је добио од престолонаследника Александра, јер је овај због одсутности био у немогућности да лично прогласи Закон. Дакле, 2. августа је Закон санкциониран, односно тога дана је Министарски савет уместо регента Александра изјавио пристајак да текст који је усвојила Народна скупштина постане Закон.

У објашњењима уз *Zabrane spise* Моше Пијаде, (том I, књ. 1, 1964, 265) каже се за Закон о заштити државе да, иако је изгласан у Скупштини 1. августа, а објављен у *Службеним новинама* 3. августа, „многи савременици датирају га са 2. августом 1921“. Очигледно да је смисао овог објашњења у томе да треба усвојити као датум доношења овог Закона 1. август, а не 2. август 1921. Из изложеног јасно је да је ово објашњење нетачно. Сматрали смо за потребно да на ово укажемо, јер се већ у вези с наведеном „исправком“ појављују радови у којима се датирање доношења овог Закона наводи у смислу најведеног објашњења. (Тако се у коментару *Кратке аутобиографије Бошка Бошковића у Prilogima za istoriju socijalizma III*, Beograd 1966, 370, узима 1. август као датум доношења овог Закона). У књизи И. Рибара *Stara Jugoslavija i komunizam* (Zagreb 1967), такође се прихвата датум доношења Закона о заштити државе као 1. август 1921. већ у наслову II одељка.

¹⁴⁹ Стен. бел. Нар. скупштине, год. I, бр. 8, VIII ред. саст., 4. VIII 1921

Народне скупштине др Војислав Јањић прочитао је акт министра правде Марка Буричића којим се доставља захтев градског суда за град Београд и Чукарицу бр. 16077 за издавање суду свих комунистичких народних посланика.¹⁵⁰ Имуניתетски одбор Народне скупштине на седници од 31. јула 1921. одлучио је да предложи Народној скупштини издавање суду свих комунистичких посланика. Триша Кацлеровић и Илија Краснојевић, комунистички посланици, иако су били чланови Имуניתетског одбора, нису могли да учествују у одлучивању у питању предавања суду комуниста јер су заинтересовани тим актом.¹⁵¹ Другог августа 1921. на седници Народне скупштине прочитан је извештај Имуניתетског одбора у комесе најпре цитира акт Министарства правде бр. 35730, а затим каже следеће:

„Оцењујући горњи акт Градског суда, Имуניתетски одбор налази да дело покушаног атентата на Њ. В. Наследника Престола и дело убиства покојног Драшковића треба свестрано и озбиљно испитати. Дужност је суда да шаће истину и задовољи правду. Суд уверава да би потребно било ради проналажења те истине да узме на кривични испит и горе именоване г. г. посланике. Су износи тај захтев на основу материјала истраге којим располаже, а специјално на основу исказа самог атентатора. Народна скупштина нема разлога да омета ток истраге тиме што не би дозволила да се г. г. посланици узму на испит и да се према њима поведе кривична истрага којом ће се утврдити њихова кривица или невиност. Издати посланике суду не значи у исто време и осудити их. Да ли су они криви или не, то суд има да оцени. Задатак Имуניתетског одбора и Народне скупштине није да тражи пуне доказе о кривници тражених посланика. То ј е задатак суда. Имуניתетски одбор и Народна скупштина имају само да заштите посланике у случају ако су уверени да су нарочито спремљене и измишљене кривице посланицима од стране Владе и њених органа, да би се гањали политички непријатељи. То овде није случај. Дело покушаног атентата постоји, дело убиства једног бившег министра постоји; када је суд дошао до закључка да по основи исказа атентатора треба узети на кривични испит још извесна лица из реда народних посланика, онда му то треба дозволити. То захтева интерес изналажења истине, а и интерес самих окривљених да би им се дала прилика ако су невини, да ту невиност код суда покажу.

Стога Имуניתетски одбор има част предложити Народној скупштини да се изволи одазвати позиву Градског суда и да изда суду горе именоване народне посланике.

Приликом доношења овог решења у Одбору чланови г. г. Кацлеровић и Краснојевић нису могли гласати, пошто су овим актом директно заинтересовани.¹⁵²

Узимајући реч у дискусији Триша Кацлеровић је прво напоменуо да ни он ни Илија Краснојевић нису потписали тај извештај иако су чланови Имуניתетског одбора и наставио:

„Друго, такође једна формална ствар јесте, да мени и свима нама посланицима из Комунистичког клуба изгледа излишна цела ова ствар после донесеног Закона о заштити државе. Али кад је већ ово питање дошло на дневни ред, онда је потребно да кажемо неколико речи у последњем моменту о овој ствари. Моралну и политичку услугу Кому-

¹⁵⁰ Lj. Milin, н. д., 138—140; *Стен. бел. Нар. скупштине*, бр. 3, 30. VIII 1921

¹⁵¹ *Стен. бел. Нар. скупштине*, бр. 4, 1. VIII 1921; АИРПС, бр. 10493 „Народној скупштини“ — предлог Имуניתетског одбора од 31. јула 1921

¹⁵² *Стен. бел. Нар. скупштине*, 2. VIII 1921; Lj. Milin, н. д., 150—151; Dragan Marković, Ljubiša Ristović, *Pred nepriznatil sudom*, Beograd 1959, 72—73

нистичкој партији и нама посланицима из Комунистичког клуба, и комунистичкој идеји нико није могао да учини, него иследни судија својим актом (Аплауз код комуниста). Ако је било паметних и озбиљних људи који се у оваквој атмосфери не задовољавају осећањем, који су још и могли да посумњају да је 58 комунистичких посланика могло бити ангажовано ма у најслабијој форми у ова два злочина, после овог акта овако незграпно конституисаног и после месец дана од учињеног атентата морају доћи до уверења, да се овде обнавља у Југославији историја, односно методе бившег Аустријско-мађарског режима, методе познате у велеиздајничкој парници, методе које су брутално примењиване на Србе, који живе у Аустро-угарској. Ја се сећам 1909. године кад сам повише дана боравио у Загребу приликом велеиздајничке парнице и тада као посланик и новинар осуђивао до крајности паковање против невиних Срба, ја се сећам да је оптуженима аустријска власт стављала на терет као велеиздајничким Србима још и то, што су нађене код њих чаше из Врњачке бање са ликом краља Петра.“

Осврћући се на аргументе иследног судије Триша Кацлеровић је указао да народни посланици за своје говоре не одговарају, да иследни судија својим актом импутира Комунистичком посланичком клубу да су у Скупштини говорили о промени владавине и владоца и да су позивали народ на буну. Указује да би у том случају свакако председништво или скупштинска већина, на коју се наслања влада, на то реаговали. „Ја сматрам да ће то бити уникум, који се неће заборавити и који ће се забележити у свим парламентима убудуће, па и нашем, на основу чега је једна скупштина, после изгласаног устава, могла да донесе одлуку, паушално ан блок, да се 50 посланика издаду суду.“¹⁵³ На истој седници Народне скупштине Владислав Фабијанчич, комунистички народни посланик, говорио је о нетачности тврдње министра унутрашњих дела С. Прибићевића да је Закон о заштити државе копија одговарајућих закона других земаља, јер ни Швајцарска нити било која друга инострана земља нема сличног закона, већ у томе погледу Југославија, најалост, предњачи, те ће због тога у њој буржоазија, наглашавао је, прва и осетити полседице свог терора.¹⁵⁴

¹⁵³ У даљем излагању Т. Кацлеровић се осврнуо и на тврдњу иследног судије да је у Комунистичком посланичком клубу окована завера о атентатима. Указујући на апсурдност такве конструкције, питао је: „Има ли уопште у свету ма какве завере која би била створена на тај начин, да 58 људи, скупљени у једној соби, усред бела дана, у соби Конституанте, тако рећи пред очима целог света, у соби где улазе људи и излазе, не само чланови Партије и посланици, него и сви остали који имају посла у посланичком клубу, да тако један важан акт ту у посланичком клубу 58 њих на окупу реше.“ На крају свог говора Кацлеровић је предочавао јавности да ће ускоро Комунистичка партија изаћи препорођена и пречишћена, да ће стати на чврсте ноге и да нема те силе која би могла уништити њу и њене идеје. (Стен. бел. Нар. скупштине, бр. 5, 2. VIII 1921)

¹⁵⁴ В. Фабијанчич је тада у своме говору рекао да у Швајцарској не постоји Закон против комуниста, а да постоји комунистичка странка, да тамо излази низ комунистичких листова, да у Швајцарском парламенту има комунистичких посланика „да има читав низ комунистичких општинских одборника итд.“ »Јаз, gospodje, tvrdim dalje, da takav zakon ne postoji ni na Poljskem. Kajti tam je res komunistična stranka prepovedana, a v parlamentu sedi 7 komunističkih poslancev. In ne samo to, gospodje, ampak poljska vlada je dala tem komunističnim poslancem celo potne liste, da gredo v Rusijo na Kongres III internacinalne.« Фабијанчич је настављао: »Pohvalite se torej, gospodje, da ste včeraj sklenili zakon, kakršnega še ni sklenila nobena druga država na svetu! Pohvalite se, da ste tukaj res prvi! Nikar ne odbijajte od sebe divne slave, češ da sledite samo primeru drugih! Tu ste vi prvi i popolnoma jasno je, da bodete tudi prvi iskusili posledice takoga terorizma. Kajti ta terorizem je najsilnejši terorizem na svetu.« Фабијанчич је затим наглашавао да

На предлог групе од шеснаест посланика, који је подржала скупштинска већина, прекинута је даља дискусија и већином гласова прихваћен је извештај Имуניתетног одбора. На основу усвојеног извештаја имали су да буду издати суду сви комунистички народни посланици.¹⁵⁵

То је била последња скупштинска седница у чијем раду су учествовали комунистички народни посланици. Већ истог дана, 2. августа 1921. на улици, одмах по изласку из Народне скупштине, полиција је ухапсила Комунистичке посланике Лазу Стефановића, Милоша Требињца, Животу Милојковића, Драгомира Марјановића, Владимира Мирића, Ђуру Салаја, Симу Миљуша и Миху Корена, док је Иван Чоловић, који тога дана није био у Народној скупштини, ухапсила у његовом стану.¹⁵⁶ Како су Стефановић, Чоловић, Милојковић, Марјановић и Мирић били чланови Централног извршног одбора КПЈ, и како су Филип Филиповић, Владимир Чопић још пре месец дана ухапшени, то су од чланова Извршног одбора остали на слободи још само др Сима Марковић и Павле Павловић, али су они били ван земље, у Москви, ради учешћа на Трећем конгресу Комунистичке интернационале и њихов повратак у земљу у тадашњим приликама није долазио у обзир.

Већ трећег дана од изгласавања у Народној скупштини, а сутрадан по самом публикавању, Закон о заштити државе је добио своју прву примену. На основу њега су 4. августа 1921. године поништени сви мандати комунистичких посланика. На тој седници је др Момчило Иванић, дисидент Радикалне странке, оштро осуђивао Закон о заштити државе назвавши га „чудовиштем од незаконитости“, тврдећи да се на основу њега не могу поништити мандати комунистичких посланика, пошто изборни Закон не познаје ни радикалне, ни демократске, ни комунистичке народне посланике. Већина верификационог одбора чини, наглашавао је даље др Иванић, незаконитост када говори да постоји некаква Комунистичка листа, када тврди да би се Народна скупштина огрешила о Закон о заштити државе ако би са тих листа у Скупштину позвала кандидате. „Изборни закон не зна за странке, настављао је, а што се преко странака праве кандидационе листе и што се политички живот организира преко странака, то је изван правног домета Закона.“¹⁵⁷ Сличним аргументима је и републикански посланик Ј. Ђоновић осудио извештај верификационог одбора, али је, што се могло са сигурношћу очекивати, овај извештај ипак усвојен. На основу извештаја уважена је оставка дра Драгутина Вла-

због извршеног злочина није крива Комунистичка партија, нити њено вођство, већ је крив режим који је онемогућио комунистичкој партији да води евиденцију над својим члановима. Фабијанчич је нарочито подвлачио да није главно што се прогоне комунисти, него што их на зборовима и акцијама Народне одбране широм земље називају антидржавним елементима, издајницима државе, Хортијевим плаћеницима итд., да их та неистина тешко погађа (Стен. бел. Нар. скупштине, бр. 5, 2. VIII 1921)

¹⁵⁵ Стен. бел. Нар. скупштине, 2. VIII 1921

¹⁵⁶ Политика 3. VIII 1921, Хапшење Извршног одбора

¹⁵⁷ „Ако ви данас будете поништавали мандате људи које је народ исто тако изабрао као и вас,“ — настављао је др Иванић — „под истим условима на исти законити начин, ако будете тако радили, једног дана може се прохтети једној другој већини да под другим неким изговором прогласи себе за спаситеља државе, па ћете онда видети како то изгледа.“ (Стен. бел. Уст. скупштине, 4. VIII 1921)

дисављевића на посланички мандат за округ пиротски, поништени су мандати посланика Владе Марковића, Данка Мадунића и Етхема Булбуловића, без обзира што су пред доношење Закона о заштити државе изјавили да су иступили из Комунистичке партије.¹⁵⁸

Поништавањем мандата комунистичких посланика нестало је и последњег легалног упоришта КПЈ преко кога би вођство КПЈ у тим, за раднички покрет најтежим часовима, могло и даље да развија какву-такву активност или подигне глас протеста. Али ни руководства КПЈ више није било на слободи. За раднички покрет је избацивање комуниста из Парламента било утолико теже што су јавно мњење и широки слојеви становништва ову незакониту меру или одобравали, верујући да су Извршни одбор КПЈ и Комунистички клуб били више или мање умешани у атентате, или је примали као корисну меру која ће помоћи нормализовању стања у земљи и ишчезавању психозе страха од унутрашњих немира и терора било с које стране. Избацивање једне велике странке из Парламента било је догађај, како у својим успоменама бележи др Иван Рибар, који се није догодио у блиској прошлости ни у једној од постојећих западних држава, па ни у гаревинама и краљевинама од када су постојале као „уставне“ монархије.¹⁵⁹

Буржоаска штампа свесрдно је подржала доношење Закона о заштити државе дајући видни публицитет владиним гледиштима о појединим одредбама предложеног Закона. Тако је, на пример, преко читаве прве стране *Демократија* донела говор министра унутрашњих дела Св. Прибићевића на седници Законодавног одбора од 28. јула 1921.¹⁶⁰ *Самоуправа* је говор посланика Љубе Јовановића у Законодавном одбору и предлога Закона о заштити државе објавила у више наставака.¹⁶¹ *Политика* је уочи поништавања комунистичких посланичких мандата предвиђала да ће чланови Извршног одбора КПЈ били одмах ухапшени, а поред њих и други комунистички посланици који су компромитовани у дотадашњој истрази.¹⁶² *Народна просвета* је наглашавала да после доношења Закона о заштити државе „треба развинути акцију против свих видова бољшевизма и неваљалства“.¹⁶³ Слично становиште имала је и друга грађанска штампа која је подстицала режим да и даље држи курс према комунистима.¹⁶⁴

Могућност рада Централног извршног одбора КПЈ сведена је на најмању меру. Једино што је још могла да учини, то је нови проглас којим се обратио пролетаријату читавог света тражећи заштиту против белог терора у Југославији. У томе прогласу се поред осталог говори, према писању режимске штампе, да у целој земљи влада терор,

¹⁵⁸ *Стен. бел. Нар. скупштине*, 2. VIII 1921

¹⁵⁹ Ivan Ribar, *Stara Jugoslavija*, 46

¹⁶⁰ *Демократија* 30. VII 1921, *За заштиту државе*

¹⁶¹ *Самоуправа* 2—4. VIII 1921

¹⁶² *Политика* 2. VIII 1921, *Ситуација*

¹⁶³ *Народна просвета* 31. VII 1921, *Почетак борбе против зла*

¹⁶⁴ Тако је, на пример, *Политика*, која је наводно била независан лист, још у новембру 1921. захтевала да се појачају прогони над комунистима пишући: „Њихове организације, које су само на палиру уништене, везане су сада још чвршће. Чиновницима тих организација, иако странка не постоји, исплаћују се редовно њихове плате и сви ти бољшевички функционери живе, не радећи ништа, једним животом који није ни најмање скроман.“ (*Политика* 22. XI 1921, *Нова акција комуниста*)

да је само у Београду ухапшено преко две хиљаде радника, да полиција у свему фаворизује групу социјалпатриота. Љубљански лист *Slovenec*, главни орган Корошчеве Клерикалне странке, пренео је тај проглас у целини излажући се због овог напада друге режимске штампе.¹⁶⁵

Ускоро по свом доношењу, Закон о заштити државе био је изложен критици у научним и књижевним часописима. У септембру 1921. *Српски књижевни гласник*, пошто је констатовао да је овај Закон „одговарао антикомунистичким осећајима народа“, признаје да су њиме и влада и скупштинска већина присвојили себи права која су другима порицали, права која нико нема у држави, а то је право на повреду Устава. „Случај је овај, каже се даље, необично тежак, најтежи у својој врсти, једини, када може бити речи о апсолутистичкој владавини скупштинске већине: једна скупштинска већина не сматра се везаном правним прописима које је она донела. То је политика државног разлога којој је, по њеним носиоцима све допуштено. Али та политика [...] води неминовно искључењу сваког противног мишљења, пуној политичкој нетрпељивости.“ Таква политика води мешању странака са државом, мешању борбе против странака са борбом против државе. То је политика која допушта само званично схватање о државном интересу. „То је политика деградације парламента, у колико се оно што под њоме остаје може назвати парламентом. То је политика непотпуне или никакве, у сваком случају неефикасне контроле над радом Владе и њене већине.“ У чланку се закључивало на крају да борба проти овакве политике државног разлога неће бити тешка и мучна, као некад у сличним ситуацијама у Србији, јер није у питању ауторитет круне, већ ауторитет владе који није никада велики.¹⁶⁶

Убрзо се др Душан Суботић, касациони судија јавио у часопису *Полиција* са својим критичким примедбама на текст овог Закона. Др Суботић је био један од чланова комисије која је припремила нацрт Уредбе о заштити јавног поретка и државе, у пролеће 1921, а која је била одбачена у Скупштини пред доношење Устава. Под утицима извршених атентата, излагао је др Суботић, прихваћени Закон о заштити државе је непотпунији за жељену заштиту и нецелисходнији због своје претеране строгости. Тако је пројекат Уредбе, у свом чл. 1. са својих 12 тачака био много прегледнији и јаснији него што је случај са чланом 1. Закона. Пројекат је предвиђао казну до 20 година робије, у блажим случајевима затвор са факултетивним изрицањем новчане казне, док је Закон о заштити државе предвиђао и смртну казну, што је противно, наглашавао је Суботић, члану 9. Устава, по коме се смртна казна не може установити за чисто политичке кривице. „Два атентата после доношења Устава била су у стању да узбуне духове парламентарца, погазе основни принцип Устава и уведу смртну казну за чисто политичке кривице, које својом тежином мучно да могу да оправдају и примену робије до 20 година.“ У односу на пројекат Уредбе, члан 18. Закона је нови текст. По овом члану никакве јавне функције не могу да врше комунисти, нити могу бити

¹⁶⁵ *Политика* 26. VII 1921, *Корошец и комунисти; Демократија* 27. VII 1921, *Тужи се на терор*

¹⁶⁶ *Српски књижевни гласник*, нова серија, књ. IV, 2, 16. IX 1921, *При времену, Унутрашња политика — заштита државе*

народни посланици они који припадају Комунистичкој партији или каквом удружењу које је законом забрањено. Као страшну ствар др Суботић је оценио и члан 19. Закона, који је такође у односу на пројекат Уредбе нов, а који је увео смртну казну и за малолетнике преко 18 година.¹⁶⁷ (Пунолетство се тада стицало са 21. годином — М. Н.)

У Архиву за правне и друштвене науке објавио је октобра 1921. Љуб. Радовановић расправу о дејству члана 18. Закона о заштити државе у односу на општинске часнике, напомињући да се неће упуштати у незгоде које се појављују у пракси у погледу утврђивања да ли неко лице и даље припада Комунистичкој партији или не. „Чланом 148. и 149. Закона о општинама били су предвиђени услови и поступак разрешавања од дужности појединих одборника или читавог одбора. Државни савет је у два случаја расправљао ово питање и у оба стао на гледиште да су Законом о заштити државе измењене одредбе Закона о општинама колико се односе на смењивање општинских часника — комуниста.“¹⁶⁸ Државни савет је био у праву, јер је по члану 20. Закона о заштити државе имала бити обустављена примена свих одредаба из важећих закона које су противни Закону о заштити државе. Тако је овај Закон, иако противустан, изазвао низ измена у области правног и политичког живота у земљи.

Почетком 1922. године универзитетски професор Слободан Јовановић расправљао је у истом часопису о правним споровима које је овај Закон изазвао. Јовановић је доказивао неисправност владиног становишта да се на предлог тога Закона могао применити чл. 133 Устава који предвиђа случајеве доношења закона по скраћеном поступку. За доношење новог закона по краћем поступку није довољно да се тај закон односи на један предмет о коме постоје локални закони, већ тај нови закон мора да долази на место старих локалних закона. „Ако он не долази на место њих, него долази поред њих, онда он није закон о изједначавању, него је Закон допуњавања — другим речима, закон који не изједначаје старе текстове, него даје нове. Ти пак закони који садрже сасвим нове прописе, морају се подврћи редовном законодавном поступку. Ако је допуштено кратким поступком доводити у међусобни склад старе законе, није допуштено истим путем стварати нове законе. Закон о заштити државе би оје у пуном смислу један нов закон.“ Слободан Јовановић се затим задржао и на питању сагласности са Уставом мера које је предвидео Закон о заштити државе и констатовао да се у извештају скупштинског одбора, који је имао да проучи то питање прешло преко њега олако, само с констатацијом да су комунисти због обелодањених тежњи за насилним променама изгубили право на уставну заштиту. Јовановић је указивао да је ово мишљење с правног становишта недопустиво, наглашујући да није питање да ли се ради државног спаса може Устав обуставити, него је питање о томе ко је позван да каже да је обустава Устава постала услов државног спаса. „Оставити влади и Парламенту да они сами, по својој слободној вољи оцене решавање о потреби обуставе Устава, значило би ставити владу и Парламент из-

¹⁶⁷ Полиција (Београд) бр. 13—16, јули и август 1921. Др Душан Суботић *Историјски постанак „Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави“ од 2. VIII 1921.*“

¹⁶⁸ Архив за правне и друштвене науке (Београд) 1921. XI, коло II, књ. III (XX), бр. 3, Љуб. Радовановић, *Административна хроника*, 244—247

над Устава. Устав их не би везивао у правом смилу речи, пошто би они, под изговором државне опасности, могли да се ослободе његових ограничења кад би год хтели.“ С. Јовановић је у вези с овим упозорио на члан 127. Устава којије изричито предвидео да се поједине одредбе Устава могу обуставити само у случају рата или оружане побуне и да није ван тих случајева допуштена обустава Устава. Закон о заштити државе није дошао, међутим, ни услед рата ни услед оружане побуне.

Ово тачно гледиште С. Јовановића требало би допунити опаском да ес по истом члану Устава обустава појединих права грађана може бити само привремена, док Закон о заштити државе није имао привремени карактер, јер та привременост у самом закону није наглашена у погледу датума до кога ће важити. У Обзнани је, на пример, привременост те наредбе била одређена „до решења Устава“. Самим чланом 20. Закона о заштити државе, у коме се назначује да све противне одредбе из општег казног законика и других споредних закона неће се примењивати „док овај закон буде важио“, не би се могло протумачити да је овај закон привремени. Друго, обустављање појединих права грађана утврђених Уставом не могу се протезати само на поједине категорије грађана, на припадника неких слојева становништва или неких политичких партија које су легално деловале.

У својој анализи овог Закона професор С. Јовановић се посебно задржао на чл. 18, наглашавајући да се он односи само на лица која исповедају комунистичке идеје, на лица за која се не може констатовати никакво кажњиво учешће у комунистичкој организацији и пропаганди и да се тај члан не може довести у склад ни са текстом ни са духом Устава. „На тај начин само исповедање комунистичких идеја оглашено је за једну нарочиту кривицу. То је несумњиво противно слободи савести, коју наш Устав ујемчава. Слобода савести не значи само слободу верских убеђења, него слободу убеђења уопште“. Јовановић инсистира на томе да члан 18. Закона није могао да одузме комунистичким народним посланицима посланичку способност, с обзиром да Устав није означио комунисте као један од оних узрока са којима се та способност губи. Тај члан Закона не може се бранити тиме, каже Јовановић, да је комунизам био непознат у тренутку издавања Устава, пошто је већ тада постојала Обзнана.¹⁶⁹ Није било тешко професору Слободану Јовановићу да напише документовану критику овог закона, који је то само по називу, а иначе у својој суштини је противуставни акт и безакоње скупштинске већине. Најбитније неправилности и незаконитости о њему изrekli су у Народној скупштини опозициони посланици још онда кад је пред њима стајао његов нацрт. С. Јовановић је и тада могао да изрази исто тако аргументовану критику, у време дебате у Скупштини о предлогу овог Закона, тј. да учини исто што су учинили неки народни представници у Парламенту који нису били за наведена питања већи стручњаци од њега. Тиме би, могуће, помогао да се пробуди свест бар неких народних посланика. Није познато да ли је С. Јовановић покушао да делује као политичар и да се правовремено упусти у критику начина доношења

¹⁶⁹ Архив за правне и друштвене науке, XII, коло II, књ. IV (XXI), бр. 1, 25. фебруара 1922. Слободан Јовановић, *Парламентарна хроника*, 52—59

и суштине овог Закона с чијим предлогом је могао да се на време упозна из штампе.

Док је др Суботић у наведено мраду оправдавао донекле Народну скупштину због њене противустановне радње тиме да је она пре извршених атентата изгубила „моћ предвиђања“, док „Привремени“ у Српском књижевном гласнику каже да се при изградњи Устава није довољно мислило на комунистичку опасност, Слободан Јовановић није налазио да има било каквих оправдања ни изговора за овакво кршење Устава. Од доношења Обзнане режим је заиста стално поштрављао мере према КПЈ и у том смислу је од Скупштине, односно њене већине, добио широка овлашћења. Пре усвајања Устава, влада је разматрала Уредбу о заштити јавног поретка и државе, управо уредбу која је била основица за израду нацрта Закона о заштити државе. Ово све говори да је Уставотворна скупштина имала сасвим довољно елемената да процењује „комунистичку опасност“ и да „пропусти“, који су накнађени Законом, јесу само изговор. Видовдански устав, који је био са многим својим демократским одредбама о слободама и правима, у поређењу с другим уставима свога времена, доста напредан, показао се врло брзо да је режиму служио само као фасада и да његове норме нису кршили само поједини органи власти из области или незнања, већ да је управо иста Скупштина, која је донела Устав, свега месец дана касније исти Устав изиграла.

Када је у јесен 1921. заменички Централни извршни одбор КПЈ у Београду покренуо *Слободну реч*, у њој је Триша Кацлеровић, секретар илегалног партијског вођства, писао у више наставака о овом Закону. Кацлеровић се у овим написима критички осврнуо на доношење овог Закона „по кратком поступку“, указујући такође да је тиме погажен тек донети Устав, пошто је било очигледно да је реч о сасвим новом закону и да пре њега у држави нису постојали у разним областима разни закони који би говорили о сличним стварима које би требало усагласити. Кацлеровић је оштро осуђивао што је Законом уништена једна партија пре него што је суд својом пресудом рекао да ли је и колико је за ове атентате крива та партија, наглашујући да је тиме извршено насиље над вољом народа који је својим гласовима изабрао 59 комуниста за народне посланике. Брутална повреда Устава се огледала и у томе што су тим Законом поништени мандати свих комунистичких посланика и све кандидатске листе на којима су били ти посланици. „Свесни да је све оно што раде са поништењем Комунистичкепартије, мандата и кандидатских листа једна очигледна противустановност и да је сам Закон о заштити државе један монструм од противустановности, ни верификациони одбор, ни влада, ни Скупштина нису били у стању да се позову ни на један члан Устава да би оправдали ову своју дотле невиђену нигде на свету чудовишну радњу.“ Т. Кацлеровић је даље указао да се министар Ч. Прибићевић приликом предлагања поништења мандата комунистичких посланика позвао на чл. 16. Изборног закона, који, међутим, говори о губитку мандата оних посланика који са државом раде предузимачке лиферантске и њима сличне послове. „На овај начин комунистички посланици стрпани су у групу среброљубљивих шпекуланата који хоће искоришћавањем свога мандата да се богате на рачун државе?! Овакве безочности још није видео свет.“ У даљем излагању Кацлеровић је тврдио да су поништавањем мандата комунистич-

ких посланика без судске пресуде погажени дух и смисао чланова 71, 72, 74. и 88. Устава.¹⁷⁰

Критике Закона о заштити државе, како начина на који је донет, тако и његових правних правила која су дубоко одударала од слова и духа Устава, биле су само морална сатисфакција Комунистичкој партији и њеним приврженицима. Режим је био сасвим свестан у време његовог доношења да је то што чини противуствано, те је остајао свесно и глуп и слеп на све те критике.¹⁷¹

Мирослав НИКОЛИЋ

Résumé

Miroslav Nikolić

LE PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DEPUIS LA CONSTITUTION DE VIDOVDAN JUSQU'À LA PROMULGATION DE LA LOI SUR LA PROTECTION DE L'ÉTAT

Vers la fin de l'année 1920 le gouvernement a proclamé Obznana, décret illégal par lequel il a suspendu l'activité du Parti Communiste de Yougoslavie et de l'Union des Jeunes Communistes de Yougoslavie (SKOJ), rendu impossible l'activité des syndicats révolutionnaires dans le cadre du Conseil Central des Syndicats Ouvriers, occupé tous les foyers ouvriers, défendu toutes les publications du mouvement ouvrier révolutionnaire, confisqué ses biens, effectué des arrestations en masse parmi les communistes. Prise au dépourvu par ce coup, la direction du KPJ (Parti Communiste de Yougoslavie) n'a pas osé adresser un appel aux masses prolétariennes de s'opposer à la réaction par les démonstrations, grèves politiques et autres moyens de la lutte de classes, mais s'évertuait plutôt à amener le régime, par les interventions et actions parlementaires, à relâcher la pression. En même temps on faisait des préparatifs pour l'adaptation du KPJ aux conditions de l'activité clandestine.

Outre l'exaspération à cause de la terreur du régime, chez un certain nombre de jeunes communistes il se manifestait un mécontentement croissant contre la direction du Parti qui s'était résignée à la défaite sans lutte. Ils étaient d'avis qu'à la »terreur blanche« il faudrait opposer la »terreur rouge«, c. à d. qu'il faut contraindre le gouvernement, par les attentats contre la vie des représentants éminents du régime, à révoquer Obznana. Le lendemain de la promulgation de la constitution de Vidovdan, le 29 juin 1921, le peintre en bâtiment

¹⁷⁰ Слободна реч (Београд) 20. и 27. XI и 4. XII 1921, Т. К. Кроз СХС-ко заклоодаство. Закон о заштити државе

У својим успоменама др Иван Рибар језабележио да је већ у августу 1921. године, после закључења ванредног скупштинског заседања, одржана седница Клуба демократске странке на којој је поред осталог претресано и о предлогу „левичара“ те странке о распуштању Скупштине и расписивању нових посланичких избора, пошто би иначе по изборном закону морали бити позвани редом, док се листа не исцрпе, кандидати са кандидатских изборних листа Комунистичке партије. Прибићевић је, као вршилац дужности министра унутрашњих дела, одговорио да ће с овим предлогом упознати Пашића и на томе се овршило.“ (Ivan Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965, 228). Према томе, то „левичарство“ у Демократској странци се састојало у томе да се замаскира незаконитост путем нових избора, јер би се расписивањем нових избора правно обезвредило довођење у Скупштину лица, која на то имају право по Изборном закону, али којима се то неће омогућити јер су се својевремено налазили на кандидатским листама КПЈ.

¹⁷¹ Стојан Протић је у броју 58 *Радикала* (21. XII 1921) под насловом *Одбрана реда*, критикујући Закон о заштити државе и по начину како је настао и по овлашћењима која је давао управним властима, писао да „овај доиста скандалозни закон поставља полицијску, административну власт као врховног судију: да цени је ли ко или није комуниста“, да „овакав сулуд и скандалозни закон постаје једна прдна батина у рукама политичке власти“.

Spasoje Stejić, a commis l'attentat contre le prince régent Alexandre, lequel échoua et le 21 juillet 1921, le menuisier Alija Aliagić a tué l'inspirateur d'Obznana, Milorad Drašković, ancien ministre de l'Intérieur. Le régime voulut profiter de ces attentats pour régler définitivement les comptes avec le mouvement communiste en Yougoslavie. Toutes les forces du régime étaient mobilisées en vue de discréditer, du point de vue politique et moral, le mouvement communiste et particulièrement le Comité Exécutif du Parti et le Club des députés communistes au parlement, leur imputant, se basant sur les aveux faux et extorqués, le rôle des inspireurs et des organisateurs de ces actes de terrorisme.

Pendant que plusieurs dizaines de mille de communistes et d'ouvriers organisés passaient, au cours des mois de juillet et d'août 1921, par les prisons policières, le public bourgeois tout entier faisait une campagne contre KPJ, dans la presse et en organisant de nombreux meetings. De cette façon on créait le climat politique requis pour la promulgation d'une loi contre les ouvriers, par laquelle serait interdite pour toujours l'activité de KPJ. L'Assemblée Nationale fut convoquée à une session extraordinaire: violant les normes constitutionnelles, elle adopta, par la procédure sommaire, la Loi sur la protection de sécurité publique et de l'ordre dans l'Etat (Loi sur la protection de l'Etat). Cette loi, proclamée le 2 août 1921, interdit le Parti Communiste de Yougoslavie ainsi que toute activité communiste, ce qui était contraire à la Constitution, et prévit les peines graves pour l'activité communiste. L'Assemblée Nationale abolit, immédiatement après, tous les mandats des députés communistes, arrêta les membres du Comité Exécutif de KPJ et un nombre considérable de députés communistes. Les membres du Comité Exécutif de KPJ et le Club des députés communistes élevèrent, au cours du débat à l'Assemblée, des protestations énergiques contre l'assimilation de KPJ aux organisations terroristes et anarchiques, mais sans aucune illusion que ces actions auraient du succès, se rendant compte du fait que le Parti Communiste de Yougoslavie entrait dans l'ère de clandestinité totale.